

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756, fax 030-2312951
E-mail: KNOB@wxs.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), ir. C.O. Bouwstra (vice-voorzitter),
mr. G.W. van Herwaarden (secretaris), P.A. Vriens (penning-
meester), drs. C.W.M. Hendriks, drs. C.J. van der Peet,
mw.drs. M. Smit, mw. J.E. Oldenburger, ing. D.G. de Hoog,
drs. D.P. Hallewas (leden).

Druk en Lay-out

Sypro Media Groep
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Toelichting themanummer Platform Mariaplaats I	1
Annemieke Kylstra-Wielinga De jas van het onderzoek ofwel de weg naar het behoud van onze monumenten	2
Wim Meulenkamp, Eric Blok en Theo Wit De cementrustieke brug van kasteel De Haar, een gemiste kans	8
Jan van der Hoeve Het Blokhuis te Harlingen, Weeshuisstraat 1/3	13
Dirk J. de Vries Onbekend erfgoed in het buitengebied en de voorsteden	20
Flora van Regteren Altena Historische Behangsels: een teken aan de wand	27
Jean Penders Wie weet is het halve werk al gedaan. Wordt het Utrechts Documentatiesysteem een nationaal kennisinstituut?	33
KNOB Studiedag Platform Mariaplaats. Over de betekenis en de rol van het wetenschappelijk onderzoek voor de monumentenzorg (G.W. van Herwaarden)	39
Nieuwe ronde, nieuwe kansen (jaarrede C.J.D. Waal) Ter herinnering aan prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (G.W. van Herwaarden)	40
Summaries	42
Auteurs	43

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Kasteel Het Nijenhuis (foto Ger Dekkers, uit: Kasteel Het Nijenhuis van buitenplaats tot museum, Hannema-de Stuers fundatie, 1995).

Achterzijde: De werkruimte van de Utrechtse Behang Collectie in Utrecht (foto N. v.d. Woude).

BULLETIN KNOB

Jaargang 102, 2003, nummer 1

Toelichting op het themanummer Platform Mariaplaats I

In de rubriek **KNOB** geeft mr. G.W. van Herwaarden een meer uitgebreide toelichting op en een samenvatting van de studiedag op 13 december 2002. De thans voorliggende, gedeeltelijke neerslag heeft een iets andere samenstelling en opzet gekregen dan de dag zelf. Enerzijds omdat niet alles in één nummer van het Bulletin past, anderzijds lukte het niet iedereen om op tijd inleveren. In de lopende jaargang zal derhalve een tweede nummer verschijnen met naar verwachting een zestal resterende bijdragen.

Met ingang van het nieuwe jaar heeft prof.dr. Koen Ottenheim zich terug getrokken als hoofdredacteur. Bestuur en redactie danken hem voor zijn inbreng en daadkracht gedurende het afgelopen decennium. Hij blijft gelukkig lid van de redactie zodat het *Bulletin KNOB* vooralsnog kan profiteren van zijn inbreng en deskundigheid. Onder Ottenheims leiding heeft het *Bulletin* de huidige doelmatige indeling gekregen, dat wil zeggen grotendeels gevuld met inhoudelijke bijdragen en met weglating van tijdgebonden mededelingen over bijvoorbeeld tentoonstellingen en congressen. In deze periode is ook de *redactieraad* afgeschaft, omdat ervaren specialisten van alle archeologische en architectuurhistorische instituten in Nederland rechtstreeks zitting hadden of hebben in de redactie. Toch is daarin een verschuiving opgetreden, onder andere door het overlijden van prof.dr.ir. Frits van Voorden. Vóór Ottenheim verenigde Van Voorden het hoofd- en eindredacteurschap in één persoon, een meer kwetsbare werkvorm die voorlopig weer is ontstaan. Binnen en buiten de redactie zal derhalve gezocht worden naar versterking. De afgelopen jaargangen kennen diverse themanummers waarbij soms een gastredacteur optrad. Deze werkwijze zou kunnen worden voortgezet en kan zo wellicht leiden tot structurele versterking van de (hoofd)redactie.

Tenslotte moet nog een aantal personen genoemd worden, mensen die al jaren en soms anoniem meehelpen aan de vorm en inhoud van het *Bulletin*. Bij het omvangrijke artikel over de bedelordearchitectuur in het laatste nummer van de vorige jaargang bleef bijvoorbeeld onvermeld dat drs. Jeroen Westerman uit Leiden zorgde voor de vertaling van de oorspronkelijk Franse tekst naar het Nederlands. Drs. Ulrica Yland in Den Haag levert al gedurende enkele decennia Engelse samenvattingen die achter in dit blad staan, terwijl ir. Dik Berends te Zeist jaarlijks de inhoudsopgave en het register samenstelt. U vindt zijn bijdrage met dit nummer meege-stuurd. De steun van het bestuur van de KNOB is daarbij onontbeerlijk, vooral van de penningmeester Peter Vriens die de afspraken met onze drukker, de Sypro Media Groep / Walburg Druk regelt, Jacqueline van den Berg die in het Bureau o.a. de nummers van oudere jaargangen beheert en allerlei informatie richting redactie doorsluist en mr. Gijs van Herwaarden die de lezers voorziet van verslagen, aankondigingen, overlijdensberichten en af en toe een boekbespreking.

Namens de redactie,
Dirk J. de Vries, hoofdredacteur

De jas van het onderzoek ofwel de weg naar het behoud van onze monumenten

Annemieke Kylstra-Wielinga

Iedereen kent dat heerlijke gevoel na een grote opruimactie: de kasten zijn opgeruimd, de zolder vrij van overbodige rommel. Men heeft weer overzicht en is klaar voor de volgende start. Er is ruimte voor nieuwe dingen, nieuwe acties. Pas later, en dat is al vrij snel, komt men erachter dat er toch iets te veel is weggegooid, dingen die toch nog van pas komen. De vervanging ervan kost tijd, maar bovenal geld. Wat heeft dit met het monumentenonderzoek, met het monumentenbeleid in ons land te maken? In het hiernavolgende zal dit aan de hand een aantal voorbeelden en stellingen duidelijk worden.

In ons land wordt veel ondergeschikt gemaakt aan de economische belangen en de drang tot economische vooruitgang is dwingend. Cultuur moet geëconomiseerd worden. Musea, kasteelmusea moeten meer publiek bereiken om financieel rond te komen. De overheid trekt zich terug. Dit heeft tot gevolg dat museumdirecteuren en conservatoren bijzonder creatief moeten denken en handelen om hun kasteelmuseum, hun buitenplaats zo aantrekkelijk mogelijk voor zoveel mogelijk mensen te maken. Men neemt daarmee voor lief dat dit vaak ten koste gaat van de collectie en zeker ook van het huis.

Kastelen en buitenplaatsen zijn, ondanks hun reputatie en uiterlijk, kwetsbare monumenten.

Daarnaast zijn het de vele infrastructurele maatregelen, door de overheden getroffen om het personen- en goederenverkeer ruim baan te geven, die een bedreiging vormen voor dit deel van ons cultureel erfgoed. Er wordt vaak rigoreus te werk gegaan. De aanleg van de Betuwespoorlijn en de diverse aftakkingen daarvan, evenals de aanleg van de Hoge Snelheids Lijn, hebben grote gevolgen voor onze kastelen, buitenplaatsen en landgoederen.

Nu de Noordtak van de Betuwespoorlijn niet doorgaat, zal de bestaande spoorlijn Arnhem-Zutphen verzaagd worden om het zware goederenverkeer door te laten. De maatregelen hiertoe zullen het landgoed van kasteel Middachten doormidden snijden. Bij de bewoonde gebieden worden geluidschermen geplaatst en de oude spoorwegovergangen zullen vervallen. Zo raakt het kasteel zijn oude, historische doorgangen naar het bos kwijt omdat deze wegens veiligheidsredenen moeten worden gesloten. Op die manier zal er een Noord-Middachten en een Zuid-Middachten ontstaan, waarbij de historische samenhang ontbreekt.

Zelfs is het zo dat vanwege de aanleg van nieuwe spoorlijnen en wegen monumenten zullen verdwijnen die nog niet zo lang geleden met overheidsgelden zijn gerestaureerd. Ze moeten worden gesloopt omdat ze de vooruitgang in de weg staan.

Maar dit lot treft niet alleen de zichtbare monumenten. Veel erger nog is het gesteld met niet zichtbare monumenten, de kasteelterreinen, veelal zonder beschermde status, en met de niet beschermde directe omgeving van een wel beschermde buitenplaats of kasteel. Vooral dit deel van het cultureel erfgoed dreigt het slachtoffer te worden van de drang naar een nog bloeiender economie.

Onbekend maakt onbemind en ook al is het bekend, betekent dat niet automatisch bemind.

Het historisch besef en historische belangstelling van veel Nederlanders is nog altijd niet groot. Van hoog tot laag, van oud tot jong, van politicus naar de man in de straat, is dit een veel voorkomend verschijnsel. Hoe vaak komt het voor dat er bij het ontwerpen van plannen ten aanzien van herstructurering van het landschap er niet of nauwelijks gelet wordt op de aanwezige monumenten. Men houdt wel rekening met milieu en natuur door middel van een Milieu Effect Rapportage (MER) maar doet dit nauwelijks met de cultuurhistorie. Het toepassen van een Cultuur Historische Effect Rapportage (CHER) is iets wat nog niet een automatisme is.

Monumenten zijn geen aabare wezens als woelratten en dassen, het zijn geen zielige weeskinderen, al komt hun situatie daarmee wel overeen. Het publiek reageert verontwaardigd als een dassenkolonie in gevaar komt door een aan te leggen weg. Een kasteel dat verwijderd moet worden krijgt hoogstens de aandacht van de bewoner of een betrokken monumentenorganisatie.

Het lijkt erop als of cultureel erfgoed in dit land pas wordt gewaardeerd als het is verdwenen of als men er nooit over heeft beschikt. Dan pas gaat men zich inzetten voor behoud, restauratie of nieuw(her)bouw. Of kortweg: laat ons al ons cultureel erfgoed maar vernietigen, want dan pas gaat men de waarde ervan beseffen.

Nog niet zo lang geleden is in Schagen de herbouw van het aloude slot, waarvan nog maar twee vijftiende-eeuwse torens

Afb. 1. Kasteel De Haar in de mist (foto P. v.d. Wielen NKS)

stonden, met groot vertoon geopend. De herbouw is in moderne vorm gegoten en heeft een luxueuze horecabestemming. Had men er evenveel moeite voor over gehad en er evenveel geld aan besteed om van de ruïne van slot Schagen iets verantwoord, zoals een goede consolidatie, te maken? Nu staat daar een nieuwbouw ter meerdere eer en glorie van de stad en ten gerieve van het publiek.

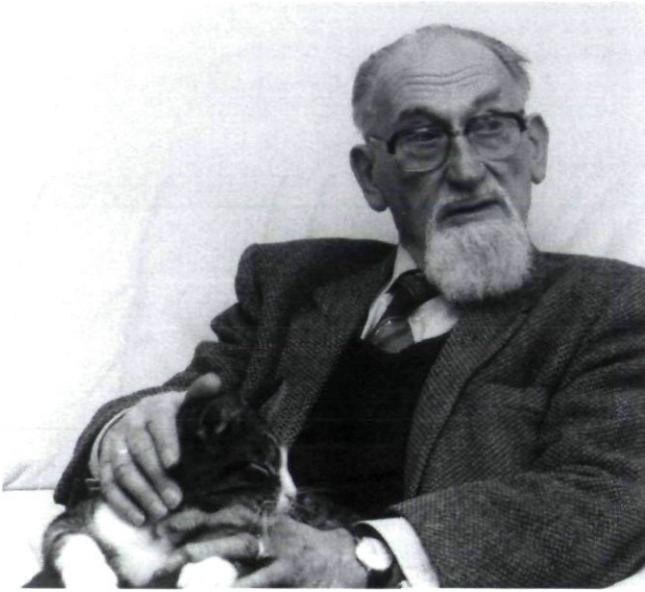
In Kuinre heeft men gedurende maanden onderzoek gedaan naar de twee, niet meer bestaande, burchten (uit de twaalfde en vijftiende eeuw), en ontdekte een interessant grachtenstelsel. Er zijn nu ideeën die moeten leiden tot herbouw, hoewel er over het uiterlijk van beide sterktes geen enkel gegeven is. In Almere staan geen monumenten, toch was er bij het gemeentebestuur veel behoefte aan een locatie voor het sluiten van huwelijken, het geven van partijen, een kortom representatieve ruimte waar het publiek zich thuis kon voelen. Men dacht aan een kasteel. Het kasteel van Almere, een kopie van een bestaand Belgisch complex, zal er waarschijnlijk, met enige vertragingen, wel komen. De hunkering naar het verleden is overduidelijk aanwezig. En als het echte verleden niet voorhanden is, dan maar een illusionair verleden.

Alle monumenteninstellingen en organisaties zijn diep doordrongen van het nut van wetenschappelijk onderzoek voor

het behoud van onze monumenten. Het is de basis van restauratie, consolidatie en behoud. Veel wordt er gedaan om dit onderzoek doorgang te laten vinden.

De Nederlandse Kastelenstichting heeft bijvoorbeeld al sinds 1964 een leerstoel Kastelenkunde, vanaf 1975 Kastelenkunde in het kader der Materiële Cultuur der Middeleeuwen geheten en sinds kort, sinds de verhuizing van Utrecht naar Leiden, Materiële Cultuur van de Middeleeuwen in het bijzonder Kastelen. Tot 1980 werd de stoel bezet door J.G.N.Renaud, vanaf 1989 door H.L.Janssen. Door hen werden en worden historici, kunsthistorici en bouwhistorici ingewijd in de bouwontwikkeling der kastelen. Met deze leerstoel zijn wij uniek in de kastelenwereld in Europa.

Professor Janssen heeft mede aan de start gestaan van de Stichting Kastelen Lexicon Nederland in 1992. Deze stichting heeft tot doel het bijeenbrengen van zoveel mogelijk gegevens van bestaande en verdwenen kastelen in Nederland. Al vrij snel bleek dat er in Nederland tussen 1700 en 2400 kastelen gestaan moeten hebben. Het grote verschil wordt veroorzaakt doordat voor een aantal buitenplaatsen het onderzoek naar een mogelijke middeleeuwse voorganger nog niet is afgerond. Ook komen er nog steeds uit de bronnen tot nu toe onbekende kastelen tevoorschijn.

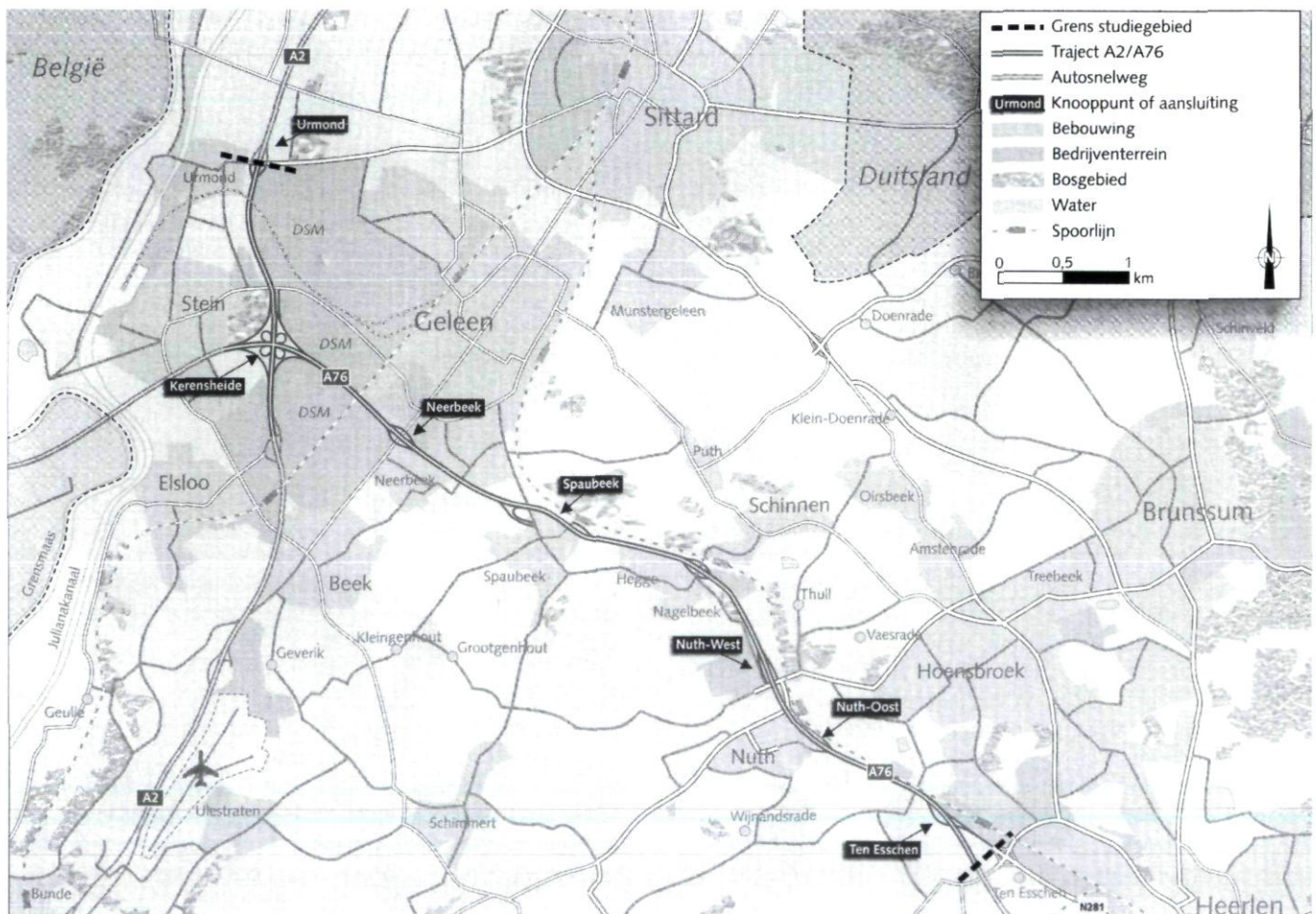
Afb. 2. Prof.dr. J.G.N. Renaud (foto M. Kylstra 1991)

Dit enorm grote project is inmiddels voor de provincie Utrecht gereed. Overijssel en Friesland zijn voor een groot deel gereed, de andere provincies, waaronder Limburg volgen. Met de Limburgse Kastelenstichting is de afspraak gemaakt dat het onderzoek dat momenteel loopt in het kader van een uit te geven Limburgs Kastelenboek ter beschikking zal komen van de SKLN

In Limburg met name is het van belang dat er goed onderzoek gedaan wordt naar wat er nog aan cultureel erfgoed is. Daar vormen namelijk de economische ontwikkelingen en de aanpassing van de infrastructuur een grote bedreiging voor, in dit geval, de nog aanwezige kastelen, kasteelterreinen en landhuizen.

Om de doorstroom van het met name goederenverkeer te bevorderen worden er grote verkeersaders aangepast, verlegd en verbreed, worden er nieuwe wegen aangelegd en wordt de Maas aangepakt door het aanleggen van kades en het verbreden van de uiterwaarden.

Voor wat betreft het vervoer over de weg is het vooral de A76 die de aandacht vraagt. Deze heel druk bereden weg

Afb. 3. Overzicht van het traject voor de A 76 (Trajectnota/MER A2/A76 Min. Verkeer & Waterstaat Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat Directie Limburg mei 2000)

moet omwille van de economie en veiligheid worden aangepakt. Vier varianten zijn ontworpen: een autonome variant (zo min mogelijk aanpassingen), een doelgroepenvariant (bevordering van de doorgaande internationale routes) een aansluitingsvariant (zo min mogelijk op- en afritten) en een milieuvriendelijke variant (voor alle doelgroepen aanpassingen) en met verzachtingen voor natuur en milieu. Helaas gelden deze verzachtingen niet voor de langs de route liggende monumenten.

Zo zal kasteel De Dael bij Nuth moeten verdwijnen. Een andere mogelijkheid is verplaatsing, maar dat heeft als nadeel dat het kasteel uit zijn historische omgeving wordt weggehaald en er bovendien historisch bodemarchief zal verdwijnen.

Ook de directe omgeving van de kasteelhoeve Terlinde en van kasteel Reijmersbeek, even ten noorden van De Dael, lopen gevaar.

Voor wat betreft de plannen rondom de Zandmaas/Maasroute gelden ook deze problemen. Weliswaar zullen veiligheid en verbetering van de vaarroute worden gewonnen en zal er natuurgebied worden gecreeerd, maar de directe omgeving

Afb. 4. Ook kasteel Horn bij Roermond zal te lijden hebben van de werkzaamheden aan de Maas (KLM Aerocarto/coll. NKS)

en, door het bouwgeweld, de fundamenteën van bijvoorbeeld de kastelen Horn (bij Roermond) en Geulle (bij Maastricht) worden geweld aangedaan. Het wrange is dat veel van de nu in gevaar verkerende monumenten wel in een van de Belvederegebieden liggen. En in geen van de uitgebrachte rapporten wordt gewag gemaakt van een CHER.

Het onderzoek van de SKLN, NKS en de Stichting Limburgse Kastelen naar de verdwenen en nog bestaande kastelen en buitenplaatsen in deze provincie moet aantonen waarom het de moeite waard is ons sterk te maken voor het behoud ervan. Daarmee moeten overheden worden overtuigd om bij het ten uitvoer brengen van plannen, of het nu gaat om woningbouw of infrastructurele maatregelen, terdege rekening te houden met het cultureel erfgoed en niet alleen om het behoud van natuur en milieu.

Het onderzoek van de SKLN heeft nu al laten zien dat Limburg ongeveer 270 kastelen heeft, 100 nog bestaande, en 170 verdwenen objecten (waaronder veel kasteelterreinen). Zij moeten behouden blijven en het met hen niet zo vergaan als met de restanten van het Hoge Huys in Delwijnen (Betuwe). Hier ploegde een kweker, gaande de procedures, alvast in november 1994, de vijf bouwlagen van dit kasteel om, om zo het terrein te effenen voor de uitbreiding van zijn kassencomplex. Hoewel de rechter naderhand de protesten honoreerde, de archeologie liet prevaleren boven de uitbreiding van het bedrijf en de ROB onderzoek mocht doen, was het toch te laat.

Veel van de terreinen van deze verdwenen kastelen zijn niet beschermd, evenals veelal de omgeving van wel beschermde kastelen en buitenplaatsen. Zo hebben NKS, de Stichting Buitengoed Overijssel, het Cuypergenootschap en andere organisaties ongeveer tien jaar lang geprocedeerd tegen de plannen die de provincie Overijssel had met de buitenplaats het Nijenhuis. Dit zou een centrum moeten worden van moderne kunst en daartoe zouden zowel het huis als ook de omgeving moeten worden aangepast. Hoewel in laatste instantie de Raad van State oordeelde dat de veranderingen reversibel waren en dus doorgang mochten vinden, en omdat tuin en park niet beschikten over een beschermde status, veranderde de provincie uiteindelijk van mening over de geschiktheid van de locatie. De plannen gingen dus weliswaar niet door, gunstig voor het huis en omgeving, maar er is hierdoor wel een gevaarlijk precedent geschapen.

Dit was ook het geval bij de uitbreidingsplannen van de emballagefabriek Nedcar/Inalfa die in Born, bij Maastricht, gevaar opleverden voor de directe omgeving van het kasteel Wolfrath en het kasteel zelf. Ondanks de protesten, ondanks dat de rechter deze terecht oordeelde, en ondanks het onderzoek van de stichting tot Behoud van Particulier Historische Buitenplaatsen omtrent de unieke, vroeg negentiende-eeuwse beukenlaan van het kasteel, waren de economische partijen te sterk en konden de uitbreidingen plaats vinden. Dat een en ander niet is doorgedaan lag meer aan het feit dat elders betere mogelijkheden waren en niet aan de protesten en het onderzoek.

Afb. 5. Belvedere-kaart

Zo blijkt dus dat onderzoek alleen niet voldoende is om de bedreigingen het hoofd te kunnen bieden, en ook dat protesten en procedures niet altijd het gewenste resultaat hebben in de strijd tegen de economische belangen. Het is nodig om dit onderzoek te 'vertalen' in duidelijke taal om de politiek maar in ieder geval het publiek te overtuigen van het belang van het behoud van ons cultureel erfgoed.

Wij moeten ten eerste alert zijn en in een heel vroeg stadium optreden tegen de bedreigingen en deze aan de kaak stellen door bijvoorbeeld bezwaarschriften, onderbouwd door onderzoek. De overheden moeten hiermee worden bestookt. Echter, net zo belangrijk, wellicht nog belangrijker, is het bewerken van de man in de straat.

Het onderzoek moet zo gebracht worden dat hij het direct begrijpt. Het in een populair jasje steken van onze kennis over de middeleeuwen, de kastelen en buitenplaatsen zal het publiek een jarenlange belangstelling geven voor ons verleden en eerder rijp maken voor het verdedigen ervan dan welk goed bedoeld betoog of artikel dan ook.

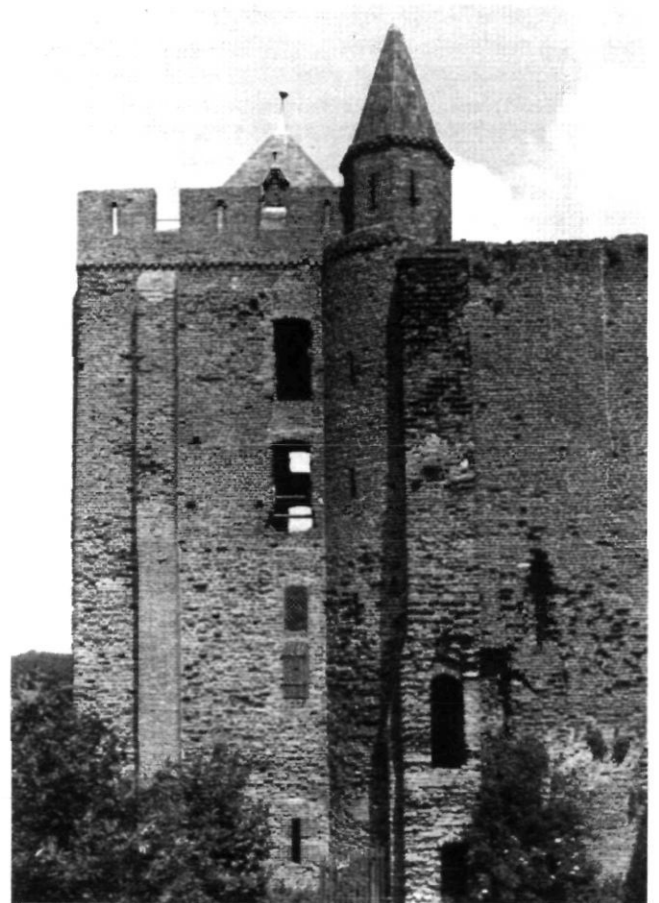
Want hoeveel goeds in dat opzicht hebben series uit de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw, zoals Ivanhoe en Floris, niet gedaan. Veel ouders die toen naar aanleiding van de televisiebeelden de Floriskastelen zoals Loevestein, Hernen en de Doornenburg bezochten, komen daar nu terug met hun kinderen. Op de Jeroen Bosch tentoonstelling in Rotterdam (begin 2002) kon men tijdens het urenlange wachten bij de ingang

de aflevering uit de serie Floris over het schilderij van Jeroen Bosch "De Marskramer" bekijken. En passant krijgt men dan het een en ander mee over de middeleeuwse kastelen en het leven in de middeleeuwen.

Zo moeten we het publiek tegemoet treden als het gaat om ons gevecht voor het behoud van het cultureel erfgoed.

Onderzoekresultaten kunnen ook heel goed bewerkt worden tot goed educatief materiaal. De NKS heeft hierin een jarenlange ervaring. Scholen werken vaak wekenlang aan een project over kastelen en de middeleeuwen, afgesloten met een presentatie, voor familie en niet zelden is daar ook de lokale pers aanwezig. Heb je de jeugd, dan heb je niet alleen de toekomst, maar ook de achterban. En wat voor kritiek we ook mogen hebben op de wijze waarop het themapark Het Archeon de archeologie en de geschiedenis aan de man brengt, wel is bewezen dat op deze wijze beide disciplines zo bereikbaar zijn voor een grote groep mensen.

De man in de straat komt eerst dan voor een zaak op, als het hem direct in zijn omgeving raakt. Daarom moet hij doordrongen worden van het belang van het behoud van de monumenten in zijn omgeving.

Afb. 6. Brederode bedreigd door nieuwbouw (foto D. Kransberg 1979, coll. NKS)

Zo bekeken wordt het fundament van onze kastelen en historische buitenplaatsen gevormd door het brede draagvlak van de lokale en regionale bevolking.

Wij zien dit onder andere in de strijd rondom de bouwplannen van de gemeentes Bloemendaal en Velsen en van de provincie Noord-Holland. Deze plannen zijn bedreigend voor het terrein van het voormalig landgoed Meer en Berg maar ook voor de ruïne van kasteel Brederode. De NKS, de Kastelenstichting Holland en Zeeland staan in de protesten en acties hiertegen zij aan zij met een groot aantal organisaties, waarvan het merendeel komt uit de hoek van de natuur-, dier- en milieugroeperingen. Wij, de monumentenzorgers, kunnen van deze activisten nog veel leren. Zij weten wat actievoeren is en hoe je een onderwerp onder de aandacht van politiek en publiek moet brengen. Wij zijn te keurig. Wij houden niet van protestdemonstraties. Wij laten ons niet vastketenen aan de hekken van kasteel De Dael om het voor de ondergang te behoeden en willen ons niet door de ME laten wegslepen.

In feite zouden we dat wel moeten willen en doen. Dan haalden we, niet eenmaal maar herhaalde malen, de nieuwsrubrieken en het Journaal. Dan zou de politieke plannenmakers niet alleen beducht zijn voor de acties vanuit de milieu- en natuurgroepen, maar ook voor die vanuit de wereld der monumentenzorgers. Bij ieder nieuw plan zou er dan als een automatisme niet alleen een MER, maar ook een CHER, worden gemaakt, en toegepast.

Wij moeten duidelijker en actiever zijn in onze bedoelingen. Anders zullen onze kinderen en kleinkinderen later verhalen moeten vertellen over kastelen en buitenplaatsen als verschijnselen uit voorbije tijden en sprookjes en blijven er over deze prachtige gebouwen alleen romantische voorstellingen over.

De cementrustieke brug van kasteel De Haar, een gemiste kans¹

Wim Meulenkamp, Eric Blok en Theo Wit

Een mislukte reconstructie

De bedoeling was ongetwijfeld goed. Het resultaat pakte zeer veel minder gelukkig uit. In het jaar 1996 werd de cementrustieke brug aan de Bochtdijk in het park van kasteel De Haar hersteld. Deze had het uiterlijk van een brug die uit boomstammen is vervaardigd, een veel voorkomende stijl en techniek uit de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. Het leek alsof er al heel lang geleden een vrachtwagen tegenaan was gereden, en de rechterzijde zwaar had beschadigd. Mogelijk echter is het ijzer in het cement gaan ‘werken’, een veel voorkomend probleem.

De ‘restauratie’ was wel zeer rigoreus. De brug zelf lag uiteindelijk in een forse container, terwijl een bouwfirmat een nieuwe brug construeerde in eenzelfde trant. Een volkomen foutieve aanpak, waardoor de brug als informatiedrager van een historische bouwtechniek volkomen waardeloos is gemaakt. Hierdoor was ook in principe een identificatie van het atelier dat deze brug vervaardigde, onmogelijk gemaakt.

De ‘restauratie’ ging uit van het algemeen aanzien van de brug, maar kennelijk was men niet op de hoogte van de finesse van de cementrustieke, een nog niet nader gedocumenteerde negentiende-eeuwse stijl. De crux zit namelijk in de weergave van de ‘boombast’-nerven. Dat is de signatuur voor ieder cementrustiek-werker, in Frankrijk en Wallonië ‘rocaillieur’ genoemd en in Vlaanderen ‘rotseerder’. De op zijn vak deskundige stucadoor die de nieuwe brug haar huidige aanzien gaf, kon dit niet weten. Maar de opdrachtgever had het wel moeten weten, respectievelijk deskundig moeten laten onderzoeken. Dat heeft men niet gedaan. En daardoor is de cementrustieke brug als historisch object voor ons verloren gegaan. Het blijkt achteraf een product te zijn geweest van de firma F.J. Moerkoert uit De Bilt. En daar hangt een heel verhaal aan vast.²

Cementrustiek: techniek en stijl

Cementrustiek is een noodnaam die ondertussen gemeengoed begint te worden. In de latere negentiende eeuw was de rustieke stijl aan haar derde fase bezig. De rustieke stijl gaat uit van opzettelijk ruwe, onge Kunststelde, primitivistische objecten of bouwwerken, vervaardigd van ‘eenvoudige’ en

‘natuurlijke’ materialen: takken, boomstammen, bladeren, eventueel vergezeld van bijvoorbeeld rotswerk, touw(!), beenderen (walvis, paard, schaap), schelpen en dergelijke. De grotwerken der Renaissance kunnen als de eerste fase der rustieke stijl worden gezien. Een massieve opleving vond plaats bij de landschapstuinen en -parken van de Romantiek in de periode vanaf 1740 (Groot-Brittannië) en 1770-80 (Europees continent) tot in het begin der negentiende eeuw. Hier vinden we de kunstmatige rotsen en grotten vergezeld van paviljoens, hutten en meubilair in de rustieke stijl: hoe wilder, hoe ongestructureerder de patronen, hoe beter.

De laatste herleving van de rustieke stijl zien we in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar voor wat bouwwerken en bouwdecoratie betreft, vaak in een nieuwe techniek: gewapend cement (en later gewapend beton), of *Système Monier*.

Joseph Monier, tuinman uit Boulogne, ontdekte het procédé in 1849. De techniek werd mogelijk door de toepassing van Portland cement (sedert 1824, maar pas in de jaren 1840 en -50 op industriële schaal vervaardigd). Monier paste zijn gewapend beton voor het eerst toe op bloempotten en tuinbruggen, en nam in 1867 patent op zijn uitvinding en met de verspreiding van dat patent, verspreidde zich ook de cementrustiek als stijl.³

Onderwijl was ook al het werken met cement in de rustieke stijl populair geworden, maar vooralsnog onafhankelijk van het *Système Monier*. Men modelleerde hierbij dus met ongewapend cement. De verspreidingsgeschiedenis is schimmig, maar schijnt haar oorsprong te vinden in Noord-Italië. Italiaanse stucadoors brachten de stijl naar Zuid-Frankrijk, met name Marseille, waar nog een baaierd aan rustiekewerk te vinden is, met name in de buitenwijken.⁴ Van hieruit moet het zich hebben verspreid naar het Iberisch schiereiland, en ook naar het noorden. Naar Noord-Frankrijk (rond Lille), naar België en Nederland.

De gebroeders Picha uit Gent hadden sinds 1880 het patent voor België (ze signeren hun ongedateerde werk in het Arnolduspark van Tiegem bijvoorbeeld ‘Travaux en ciment et fer / Systeme breveté / Picha frères / GAND (Belgique)’, waarna het patent eerstmaals voor Nederland opduikt in 1888 in Sas van Gent bij de firma Picha-Stevens. Merkwaardig genoeg is cementrustiek vooralsnog niet te vinden in Duitsland, Scandinavië of Oost-Europa. Evenmin in Groot-Brittan-

Afb. 1. De oorspronkelijke cementrustieke brug door de firma Moerkoert bij kasteel De Haar.

nië⁵, ofschoon men daar al een eigen kunststeen bezat, het zogenaamde Pulhamite, dat vanaf de jaren 1840 in zwang was.⁶ Overigens wordt in de huidige tijd veel cementrustiek werk gesignaleerd buiten Europa: in Indonesië, Zuid-Amerika en China. Het gaat hier om hekjes, grotwerk en dergelijke, en alle objecten lijken van recente datum.

In de (stilistische en bouwhistorische) ontwikkeling van de twintigste-eeuwse architectuur is het Portlandcement en het *Système Monier* van gewapend cement-bouw uiteraard van groot belang.⁷ Weinigen beseffen echter dat het begin daarvan in zulke nederige objecten als cementrustieke bruggetjes, hekken, pergola's, Lourdesgrotten en tuinpaviljoentjes ligt. Later werd dit gewapend cement door anderen verder ontwikkeld tot het gewapend beton dat we nu kennen. Zonder dit tot nu toe als 'kitsch' gekwalificeerde werk, is het oeuvre van Le Corbusier, Erich Mendelsohn en alle andere boegbeelden der Modernen simpelweg niet denkbaar.

Gewoonlijk is de cementrustiekbouw een familieaangelegenheid, en meestal begint men van vader op zoon als stucadoor. Illustere namen van Vlaamse firma's zijn te vinden bij locatie-onderzoek, men liet doorgaans plaquettes of ingekraste namen in de werken achter. Zo hebben we rocailleurs of rosteerders kunnen onderkennen als de eerder genoemde Picha frères te Gent; F. Dumilieu, Brussel; de firma Blaton-Aubert,

Brussel (voor wie rond of voor 1880 de Amsterdamse tuinfirma Groenewegen als agentschap fungeerde); Segar-Dupas, Antwerpen; firma Janssens, Westmeerbeek (in de jaren 1930 bekend als 'Decor'); Michiel Geysels, Westmeerbeek (een vroegere medewerker van Janssens); Arthur en Octave Tondeleir, Oude God. J.B. Moens, Evere; J. van Houdt, Schilde; en Christiaan Koks te Baarle-Nassau zijn minder bekende eenmansfirma's.

In Nederland signeerde men niet, wat identificatie bijzonder moeilijk maakt, maar ook hier kunnen we ondertussen stilistisch onderscheid maken. De Vlaamse firma Janssens vervaardigde echter ook in Nederland bijvoorbeeld een groot aantal Lourdesgrotten van gewapend beton. Picha-Stevens was vanaf 1890 verder gegaan in Nederland als de Amsterdamse Fabrik van Cement-IJzerwerken, systeem Monier, en fabriceerde onder meer cementrustieke tuinbruggetjes. In 1922 adverteert de firma M. van Bodegom & Van Dijk Eerste Betuwsche Betonfabriek, Elst, onder meer met tuinhuizen, kippenhokken e.d.

De firma J.C. Oostwegel & Zoon, Nieuwer-Amstel, toonde in 1877 een 'rustieke tuintent', die evenwel uit écht hout lijkt te zijn geweest. Deze firma in 'Rustiek & Rietwerken' (sedert 1845), die bovendien een 'Melkslijterij' beheerde, liet rond 1878 (intern een balk met datum 1886) haar perceel aan de

Afb. 2. Zg. 'AVE' stoel te Berlaar, België, door firma Fr. Janssens uit Westmeerbeek, 1915 (foto: Anton Nuijten).

Amstelveenscheweg uitmonsteren tot Boomschorshuisje. Dit grootste cementrustieke object (nog in ongewapend cement) werd in 1997 gesloopt, maar de gevel werd gered door de DonderbergGroep en ligt nu in opslag in Amsterdam.

In 1907 adverteert de firma J. Puik, Hilversum, met 'specialiteit in rots- en rustiekwerken', maar het is nog onduidelijk of het hier ook cementrustiek betreft. Een firma die zeker in cementrustiek deed, was Gebr. Lutters, ook wel P.R. Lutters en Zonen, 'Stukadoors / Gips en Cement-Ornament en kunstzandsteen fabricage' aan de F.C. Dondersstraat, Utrecht, waar de eigen uitmonstering met veranda, rots, beelden, vazen en 'boomstammen' nog tot in de jaren 1970 zichtbaar was, maar toen helaas werd gesloopt.

De firma's F.J. Moerkoert, Utrecht, en F.J. Moerkoert Jr., De Bilt

Het in Nederland meest actieve bedrijf was dat van Moerkoert. Aanvankelijk werden vele cementrustieke werken toegeschreven aan de tuinarchitect Hendrik Copijn te Groenekan, doordat een corpus aan cementrustiek telkens opdook

waar Copijn had gewerkt. Gaandeweg bleek echter dat Copijn hierbij de firma F.J. Moerkoert had gebruikt. Veel objecten die in de catalogus uit ca. 1919-1923 van Copijn voorkwamen, komen ook voor in de catalogus uit ca. 1919 van Moerkoert. De samenwerking wordt ook bevestigd in een artikel in *Onze Tuinen* uit 1922.⁸

De firma was opgericht in 1836, door de stucadoor Benjamin Moerkoert. Diens zoon Franciscus Johannes Moerkoert (1840-1914) maakte hiervan evenwel een bedrijf voor het vervaardigen van rots- en waterwerken, en kort nadien bracht men een gelithografeerde catalogus uit met recent werk.⁹ Men had de werkplaats aan de Oudwijkerlaan 21A in Utrecht, in het Rotshuis. Zeker is dat ze werk uitvoerden in IJzendijke, Zeeuws Vlaanderen, Nijmegen, Hilversum, Velp en in de directe omgeving van Utrecht. Ze werkten veel met lavasteen en versterkingen, en vervaardigden waarschijnlijk zowel de opvallende wandconsoles op Warnsborn (een Copijn-landschap), als het bizarre interieur van de serre uit ca. 1881 op Welgelegen in Groenekan, het huis van Hendrik Copijn's halfbroer Pieter Gerard.

De zoon, Franciscus Johannes Moerkoert jr. (1876-?), werkte eveneens in veel van de voornoemde plaatsen, maar er is ook werk uit Amsterdam, Wassenaar, Steenwijk en Tholen vertegenwoordigd in de catalogus, hoewel het erop lijkt dat junior hierbij veel ouder werk gebruikte dat onder zijn vader was gereed gekomen. Een specialiteit van de jongere Moerkoert lijken met name betonnen vijverbodems en tennisbanen te zijn. Na de jaren 1920 kunnen eigenlijk geen objecten meer als Moerkoert worden geïdentificeerd.

Nogmaals de brug op De Haar

De brug die aan de Bocht dijk ligt en het zg. Noorderpark met het Zuiderpark verbindt, moet tussen 1895 en het begin van de twintigste eeuw zijn gebouwd, toen Hendrik Copijn beide landschappelijke gedeeltes aanlegde. Toentertijd is ook plantmateriaal gehaald uit Hydepark, Doorn, waar eenzelfde brug

Afb. 3. 'Proefstuk' van J. van Houdt, Schilde, aan de ingang van 't Zwart Goor bij Turnhout: de stammetjes zijn telkens anders bewerkt.

Afb. 4. De 'buiten-etalage' van de firma Lutters aan de F.C. Dondersstraat, Utrecht, ca. 1960 (foto: A.J.A.M. Lisman).

als die te Haarzuilens nog altijd aanwezig is.¹⁰ In de 1919 Moerkoert-catalogus toont afbeelding 7 een bassin voor waterplanten op De Haar. Dat men de brug niet toont kan simpelweg liggen aan het feit dat men niet alles kon laten zien.

De firma Moerkoert werkte veel met gegoten delen. De cementrustieke pergola op Sandwijkstraat, De Bilt, eveneens in een Copijn-park, bestaat uit dergelijke delen die overigens

ook overeenkomen met de verdwenen volière te Steenwijk. De 'restauratie' van de cementrustieke brug is dan ook volstrekt onverantwoord uitgevoerd. Men had om de beschadigde stukken te repareren gebruik moeten maken van afgietsels van de oorspronkelijke brug. Zelfs een volledige herbouw had op die wijze kunnen gebeuren. Dat iets dergelijks wel degelijk werkt, bewijst de restauratie van de pergola op Sandwijkstraat in 1999 door Pieter Brinkman. Hier is op advies van de

Afb. 5. Paviljoentje achter een grachtwand te Dordrecht, waarschijnlijk door de firma Moerkoert.

DonderbergGroep een dergelijk procédé met succes toegepast. Bovendien heeft de brug op De Haar nu, doordat met de hand is gewerkt en niet met gegoten stukken, een verkeerd volume gekregen.¹¹

Noten

1. Voor de cementrustiek in Nederland en België, zie Wim Meulenkamp, 'Cementrustiek: een vergeten negentiende- en vroeg twintigste eeuwse stijl en techniek; met een checklist van Nederlandse en Belgische ateliers en locaties', 2 delen, *Nieuwsbrief De DonderbergGroep*, nr. 12, winter 1998, pp. 2-7, nr. 13, zomer 1999, pp. 7-18; id., *Follies: bizarre bouwwerken in Nederland en België*, Amsterdam 1995; en Wim Meulenkamp en Paulina de Nijs, *Buiten de kerk: processieparken, Lourdesgrotten en calvariebergen in Nederland en België*, z.p. 1998, 48-58.
2. Zie Meulenkamp 1999, p. 10 en 13.
3. Voor het *Système Monier*, zie onder andere J. Oosterhoff (red.), *Bouwtechniek in Nederland 1: constructies van ijzer en beton; gebouwen 1800-1940, overzicht en typologie*, Delft 1988, pp. 22-27.
4. De enige andere publicatie over cementrustiek is Michele Racine, *Architecture rustique des rocailleurs*, Parijs 1981, een boek dat zich concentreert op de wonderlijke en bizarre voorbeelden in en rond Marseille. Een nieuwe editie kwam uit in 2001; voor een bespreking, zie Anton Nuijten, 'Jardins au naturel, rocailles, grotesques et art rustique', *Nieuwsbrief De DonderbergGroep* nr. 21, najaar 2002, p. 17.
5. Op twee objecten na, de grotten en tuinornamenten in Oakworth Park, tussen 1864 en 1874 vervaardigd door de Parijse firma Aucante; zie Gwyn Headley en Wim Meulenkamp, *Follies Grottoes & Garden Buildings*, Londen 1999, p. 560; en de cascades en rotsen van Sefton Park, Liverpool, door de Parijse firma Combaz Pere et Fils, aangehaald in een lijst van 'rocailleurs' in de *Almanach des 100 000 adresses*, Parijs 1885 (afgebeeld in Racine, 20).
6. Voor Pulhamite, zie Sally Festing, 'Pulham has done his work well', *Garden History*, XII, nr. 2, 1984, pp. 138-158; en, id., 'Great credit upon the ingenuity and taste of Mr Pulham', *Garden History*, XVI, nr. 1, 1988, pp. 90-102.
7. Voor voorbeelden in de vroeg-moderne stijl, zie onder meer Francis S. Onderdonk, *The Ferro-Concrete Style: Reinforced Concrete in Modern Architecture*, New York 1928 (reprint Santa Monica 1998).
8. Resp. *Tuin-architectuur: enige afbeeldingen van tuinen door ons ontworpen en uitgevoerd - H. Copijn & Zoon tuinarchitecten Groenekan bij Utrecht*, [ca. 1919-1923]; *F.J. Moerkoert Jr. - De Bilt: in rots- en waterwerken*, [1919 of later]; en 'F.J. Moerkoert', *Onze tuinen*, 27 oktober 1922, pp. 293-294.
9. *Ondernemer van kunstmatige grotwerken fabrikant in tufsteen ornamenten[sic] F.J. Moerkoert, Utrecht * Rotshuis by de Maliebaan*, [ca. 1880].
10. Zie Heimerick Tromp, 'Cuypers, Copijn en het park van kasteel De Haar', *Bulletin KNOB*, 95(1996), pp. 67-74, 72-73. Overigens deelt dhr. Tromp mee dat een tweede brug zich in het Zuiderpark van De Haar zou bevinden, bij het zg. golfterrein.
11. Wim Meulenkamp en Eric Blok hebben een grotere publicatie over Moerkoert en de cementrustiek in voorbereiding; Theo Wit heeft een boek over de rustieke stijl in voorbereiding. Met dank aan Ronald Stenvert voor enkele opmerkingen betreffende de gewapend cement en gewapend beton.

Het Blokhuis te Harlingen, Weeshuisstraat 1/3

Jan van der Hoeve

Inleiding

Sedert augustus 1997 staat het oude gebouwencomplex van het internaat van het *Noordzeecollege* (de voormalige *Kust- en Zeevaartschool "Oranje Nassau"*) leeg. Omdat er geen goede mogelijkheden leken te zijn voor herbestemming, gingen de gedachten uit naar sloop van de bebouwing en de herontwikkeling van het gebied tussen de Zuiderhaven, het Havenplein en de (Hoge) Willemskade. Daarbij moet bedacht worden dat het gebied relatief weinig samenhang vertoont met de rest van de binnenstad, zowel door de enigszins afzijdige situering als door het afwijkende verkavelingspatroon.

Wettelijke bezwaren tegen sloop bestonden niet, aangezien er geen sprake was van een beschermd monument. Alleen een poortje in het hoofdgebouw is geregistreerd als rijksmonument, zodat voor veranderingen hiervan een monumentenvergunning noodzakelijk is. Bij de Vereniging Oud-Harlingen bestonden daarentegen wel ernstige bedenkingen tegen sloop, onder meer vanwege de historische waarden van het complex als voormalig stadweeshuis. Dit weeshuis was immers al sedert circa 1600 op deze plek gevestigd. Bij sommigen bestond bovendien een vermoeden dat het gebouw onderdeel was van het 'blokhuis', een vestingwerk uit circa 1500. In voorbereiding van de definitieve besluitvorming werden door Burgemeester en Wethouders opdrachten verstrekt voor een bouwhistorische verkenning met waardstelling en een archeologisch vooronderzoek.

Bouwhistorische verkenning, 1997

De bouwhistorische verkenning leverde een (globaal) overzicht van de bouwgeschiedenis, een beschrijving in hoofdlijnen en een waardstelling op. Het complex bestaat uit drie gebouwen, die in een U-vorm zijn samengevoegd: het hoofdgebouw (noordvleugel), een korte dwarsvleugel en een zuidvleugel. Van de twee laatstgenoemde gebouwen was de bouwgeschiedenis tamelijk overzichtelijk. De zuidvleugel bleek te zijn gebouwd omstreeks 1912 als Armhuis. In de late jaren zeventig van de 20e eeuw werd het gebouw in gebruik genomen als uitbreiding van het internaat van het Noordzeecollege. Hierbij werd het achterste deel van het gebouw gesloopt. De korte dwarsvleugel stamt uit 1851, zo valt op te

maken uit de gevelsteen naast de voordeur (J.D.J./ en/ V.A./ 1851), de architectuur en constructie.

Het meest interessante gebouw van het complex is de hoofd-vleugel, die tot 1958 in gebruik was als weeshuis. Bij de herbestemming tot internaat van de *Kust- en Zeevaartschool "Oranje Nassau"* vonden een grondige verbouwing en een uitbreiding aan de noordzijde plaats. Daarbij werd onder meer het grootste deel van het bestaande zadeldak vervangen door een kapverdieping met grote dakkapellen. Uit de opmetingen uit 1958 valt op te maken dat het gebouw op dat moment een overwegend 19de-eeuws karakter had, zowel inwendig als uitwendig. Ook nu nog is dat op veel plaatsen het geval. Kenmerkend zijn de langsgevel met de cementpleisterlaag met een blokmotief, de zes- en vierruitschuifvensters, de (zichtbare) enkelvoudige grenenhouten balklaag boven de eerste verdieping en (een deel van) de kapconstructie. Het voorste deel van het gebouw heeft een representatieve uitstraling, met name door de uitvoering van de voorgevel. Bij de verbouwing van de kap in 1958 werden de gevel verhoogd en de kroonlijst versoerd. Van de interieur-afwerking resteert alleen een 19de-eeuwse kastenwand in de regentenkamer en een eenvoudig schouwje in de naastgelegen kamer. Voor het overige bezat het gebouw een sobere afwerking, zoals valt op te maken uit de spaarzaam behouden foto's. Zo was bijvoorbeeld het merendeel van de balklagen in het zicht, terwijl de wanden gepleisterd en witgekalkt waren.

Echter niet alles in het gebouw wees op een datering in de 19de eeuw. Belangrijke aanwijzingen voor een oudere kern bestonden in de grote dikte van de muren op de begane grond, de verjongingen van de noordelijke muur ter hoogte van de eerste verdieping en de oude ankers in de zuidgevel (behorend bij de balklaag boven de begane grond). Bovendien was er nog een laatgotisch poortje uit 1546. Bij het oplichten van de platen uit het systeemplafond kwam een enkelvoudige balklaag in het zicht, die getuige de verschillen in materiaalgebruik en afwerking in fasen tot stand is gekomen. Op twee plaatsen bevinden zich (aanzienlijke) restanten van de originele eikenhouten balklaag, deels nog voorzien van houten consoles met eenvoudige versieringen. In deze balken bevinden zich op regelmatige afstanden inkepingen voor (verdwenen) ribben of 'kinderbinten'. In een enkelvoudige balklaag ligt de

Afb. 1. Voorgevel van het hoofdgebouw. Deze 19de-eeuwse gevel is verhoogd ten behoeve van de vernieuwing van de kap in 1958 (foto J.A. van der Hoeve, 1997).

toepassing van ribben niet voor de hand, tenzij bijvoorbeeld gebruik is gemaakt van een bakstenen vloer. Gezien de geringe tussenafstanden was het mogelijk om de platliggende baksteen rechtstreeks op de ribben te leggen, zoals bijvoorbeeld bij diverse panden in de Stad Groningen is aangetroffen. Op grond van de karakteristiek van de constructie en de consoles komt een datering in de 15de of 16de eeuw sterk in aanmerking.

Met het oog op deze voorlopige datering, is het interessant om het laatgotische poortje aan een nauwkeuriger inspectie te onderwerpen. Het poortje bestaat uit geprofileerde stijlen van zandstenen blokken en een beëindiging in de vorm van een ezelsrugboog. In het profiel van de boog is een duivelskop te zien, die takken met druivetrossen in de mond heeft. Op de boog staat een tekst uit I-Romeinen 8:31: "is god mit ons vie kan dan - 1546 - tegen ons cin niemant e" ("als God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn?"). Vermoedelijk is de laatste letter "e" een restant van een verdwenen woord. De boog moet dus ingekort zijn. De natuurstenen boogtrommel is versierd met een heraldisch wapen, geflankeerd door afbeeldingen van gekruiste hellebaarden, een sleutel en een vuurslag. Verwijst dit naar een militair gebouw of een poort? Helaas wist de Hoge Raad van Adel het wapen niet te determineren, anders dan misschien verband houdend met Arkel (families of territoria). Het valt wel op dat het wapen enigszins krap is bemeten in de boog. Alles wijst erop dat het poortje is samengesteld uit onderdelen van verschillende herkomst en dus niet bij de oorspronkelijke bouw behoort.

Overigens zijn de zijposten wel nieuw gemaakt bij plaatsing in dit gebouw, zoals blijkt uit de gelijkmatige maatvoering van de zandsteenblokken.

Door analyse van alle verworven gegevens kon worden vastgesteld dat het hoofdgebouw van het complex een 'oude' kern heeft in de vorm van een langwerpige eenlaags gebouw met een kap. Drie van de vier gevels zijn (gedeeltelijk) behouden gebleven. Alleen de oorspronkelijke oostgevel is verdwenen bij een latere uitbreiding in de vorm van het voorgebouw. Boven de begane grond bevond zich een eenvoudige eikenhouten balklaag met ribben, waarop een bakstenen vloer lag. Deze vloer had een functie als 'brand-scherm', hetgeen waarschijnlijk wijst op een opslagfunctie. Over de kapconstructie is niets bekend. Deze gegevens

Afb. 2. Zuidelijke zijgevel van het hoofdgebouw (rechts) en oostgevel van de dwarsvleugel (op de achtergrond). De begane grond van het hoofdgebouw is in 1500 gebouwd als magazijn op het blokhuis. Ook een gedeelte van de balklaag boven de begane grond behoort tot deze bouwphase. De dwarsvleugel stamt uit 1851 (dia J.A. van der Hoeve, 1997).

vormden het uitgangspunt bij een nadere bestudering van de oude stadsplattegronden. Boeiend in dit kader is de vogelvluchtplattegrond van Jacobus Laurentius uit 1640, die het gebied aanmerkt als "gedemolieert casteel". Op het noordelijk deel van het terrein staat een langwerpige eenlaags gebouw met een zadeldak, ingeklemd tussen twee trapgevels. De omvang en positie van dit gebouw komen sterk overeen met de oude kern van het hoofdgebouw. Op de kaart van Braun en Hogenberg uit circa 1575 staat het "casteel" nog in 'ongedemolieerde' vorm aangegeven. Ook hier staat ter plaatse van het hoofdgebouw een bouwwerk met een bijzondere status, zowel herkenbaar aan de grootte als aan de blauwe kleur van de dakbedekking. Met deze gegevens werd het wel zeer waarschijnlijk dat de aangetroffen oude kern van het hoofdgebouw inderdaad een van de voornaamste gebouwen op het blokhuis was.

Politieke geschiedenis van Friesland

Omdat de Bisschop van Utrecht en de Graaf van Holland gedurende de Middeleeuwen niet in staat bleken om blijvend gezag in Friesland te verwerven, ontstond in de loop van de 13de eeuw een losse federale bestuursvorm, de zogenaamde 'Friese Vrijheid'. Deze bestuursvorm ontleende zijn kracht aan een sterk chauvinistisch regionalisme. Maar hierin lag tevens de zwakte. In de 15de eeuw namelijk groeiden de voortdurende kleine twisten uit tot een tweepartijstrijd in wisselende coalities, de strijd tussen de Schieringers en Vetkopers. Beide partijen zochten regelmatig steun bij 'buitenlandse mogendheden', die hierin een kans zagen om invloed op het welvarende Friesland te krijgen. In de late 15de eeuw zochten de Schieringers steun bij toenmalige stadhouder van Holland, Albrecht van Saksen. Albrecht was bereid om in te grijpen op voorwaarde van een benoeming tot erfelijk 'gubernator en potestaat' van Friesland. De feitelijke verovering van Friesland vond plaats in de periode 1498-1500. Na zijn plotselinge dood in 1500 werd Albrecht eerst opgevolgd door Hendrik (1500-1505) en vervolgens door George van Saksen (1505-1515). Het Saksische bestuur was zeer belangrijk voor Friesland, omdat in die periode de eerste stappen werden gezet naar een centraal geleide maatschappij. Belangrijke aspecten hierbij waren modernisering van de administratie (onder meer ten behoeve van belastingheffing) en rechtspraak, verbetering van de infrastructuur en de uitvoering van diverse waterstaatkundige werken. De Friezen verzetten zich sterk tegen het Saksische bewind, zowel vanwege het verlies van hun 'autonomie' als vanwege de belastingverhogingen. In samenwerking met opstandige Friezen wist Karel van Gelre het grootste deel van de provincie te veroveren (vanaf 1515). Hiermee geconfronteerd stond George van Saksen al zijn rechten in Friesland af aan Karel van Habsburg, de latere keizer Karel V. Uiteindelijk wist Karel V in 1523 geheel Friesland te veroveren en in te lijven in zijn Keizerrijk, waarna hij het centrale gezag herstelde en verder uitbouwde op basis van de aanzetten van het Saksische bewind.

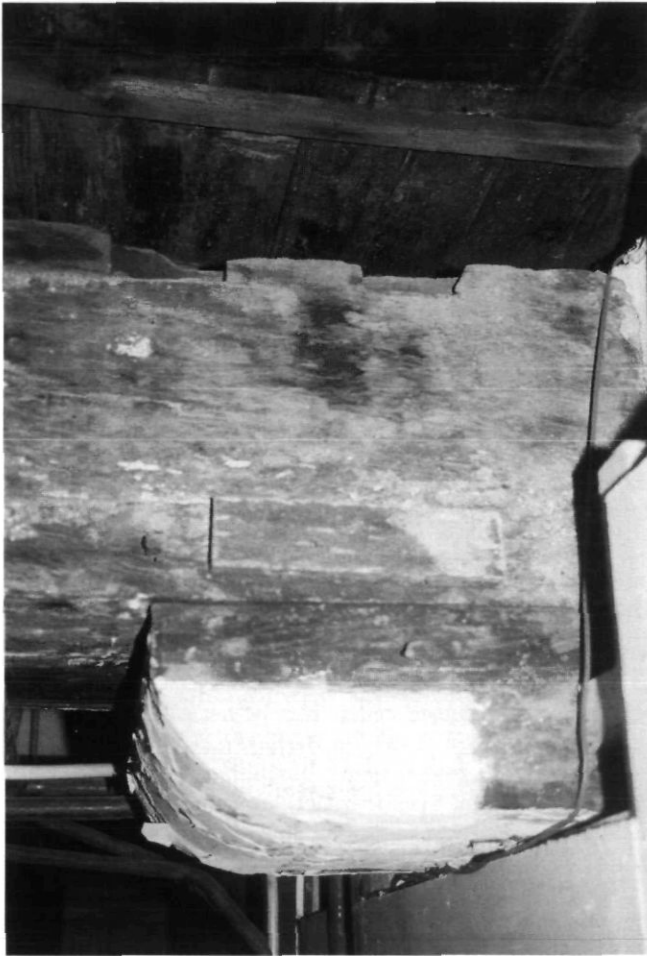
Afb. 3. Het poortje in de zuidgevel van het hoofdgebouw, dat is samengesteld uit onderdelen van verschillende herkomst. De ezelsrugboog dateert uit 1546, zo valt op te maken uit de tekst: "is god mit ons vie kan dan - 1546 - tegen ons cin niemant e" (als God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn?) (foto J.A. van der Hoeve, 1997).

Het Blokhuis te Harlingen

Voor het Saksische en Habsburgse bewind was de machtspositie in Friesland in belangrijke mate gebaseerd op de controle over de voornaamste steden. Hiertoe liet Albrecht van Saksen bij Leeuwarden (1499) en Harlingen (1500) artillerieforten bouwen, de zogenaamde 'blokhuisen'. Franeker werd beheerst vanuit het Sjaerdegaslot, het enige Friese adelshuis met de allure van een kasteel. In de jaren twintig van de 16de eeuw liet Karel V om dezelfde redenen nog een blokhuis bij Stavoren bouwen, de voornaamste handelshaven op Holland. Het blokhuis te Harlingen was een omgrachte vierkante vesting van circa 115 x 145 meter ten westen van de stad, vlakbij de monding van de haven. De vesting was voorzien van aarden wallen met een breedte van circa 10 meter en een hoogte van circa 7 meter, bekleed met bijna drie meter dikke bakstenen muren. Aan de westzijde bevonden zich twee overhoekse rondelen met geschutsplatforms met een doorsnede van circa

12 meter, bij een hoogte van circa 8,5 meter. Inwendig bezaten deze rondelen kazematten, die door middel van ondergrondse gangen met de hoofdgebouwen verbonden waren. Het zuidoostelijke bastion moet een toevoeging uit het derde kwart van de 16de eeuw zijn, mogelijk als vervanging van een rondeel. Aan de oost- en westzijde bevonden zich poorten. Rondom een groot middenplein of exercitieterrein bevond zich een vrijwel aaneengesloten reeks gebouwen, waarbinnen drie grote gebouwen zijn te herkennen. Het grote gebouw aan de noordzijde was waarschijnlijk een magazijn voor munitie, eertijds genaamd "den Lootze".

Tijdens de Tachtigjarige oorlog werd het blokhuis ontmanteld en gesloopt uit vrees dat de vesting door vijandelijke (Spaanse) troepen gebruikt zou worden. Bij de sloop omstreeks 1580 bleven diverse onderdelen gespaard, waaronder de westelijke wal en de drie voornaamste gebouwen. De

Afb. 4. Detail van één van de eikenhouten balken met een console boven de begane grond van het hoofdgebouw, 1500. Aan de bovenzijde van de balk zijn de inkepingen voor de ribben of 'kinderbinten' te zien, waarop naar alle waarschijnlijkheid een bakstenen vloer lag (dia J.A. van der Hoeve, 2000).

Afb. 5. Onderaanzicht van een 'bakstenen vloer' in het pand Schoolstraat 3/5 te Groningen, bestaande uit een enkelvoudige balklaag, ribben of 'kinderbinten' en een vloerlaag van bakstenen (foto J.A. van der Hoeve, 1996).

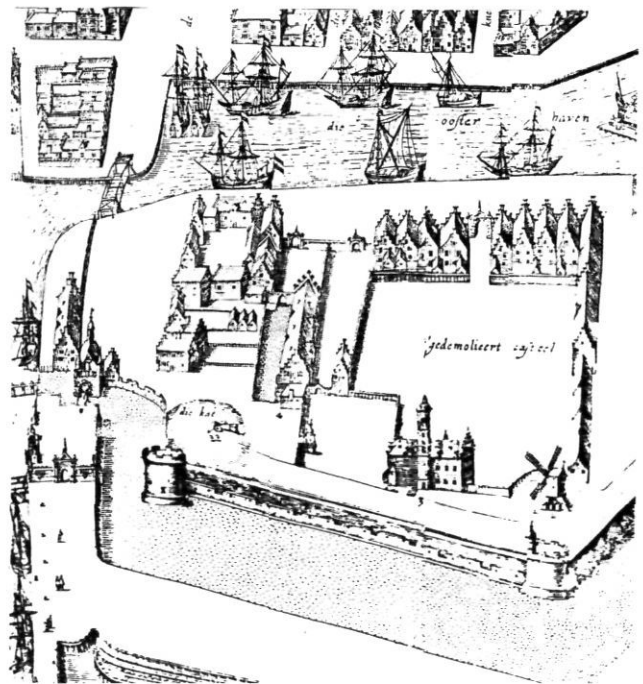
westelijke wal met zijn twee rondelen werd opgenomen in een bastion van de nieuwe stadsomwalling. Bij de aanleg van de Willemshaven in 1896 werd dit bastion afgegraven, waarbij de westelijke poort van het blokhuis en een aantal gangen werden gevonden. Deze gangen stonden in verbinding met de voornaamste gebouwen van het terrein, waaronder het voormalige magazijngebouw (het toenmalige weeshuis). De drie voornaamste gebouwen van het blokhuis kregen nieuwe bestemmingen. Het woongebouw of "Blauwhuis" werd in 1650 verbouwd tot een kerk, de Westerkerk. Deze kerk is in 1897 gesloopt ten behoeve van de aanleg van de Dokstraat. Het gebouw aan de zuidzijde van het exercitieterrein kreeg omstreeks 1590 de functie van stadstimmerhuis. Dit pand heeft naderhand nog diverse bestemmingen gehad en werd uiteindelijk omstreeks 1980 gesloopt. Documentatie heeft niet plaatsgevonden. Het voormalige magazijngebouw aan de noordzijde van het exercitieterrein kreeg omstreeks 1600 een functie als stadsweshuis, waarvoor in de loop der tijd vele uitbreidingen en verbouwingen zijn uitgevoerd. Een volgende herbestemming tot internaat van de Kust- en Zeevaartschool "Oranje Nassau" in 1958 betekende een grondige wijziging en aanzienlijke uitbreiding. Sedert 1997 staat het complex leeg, waarna ook voor dit gebouw sloop dreigde.

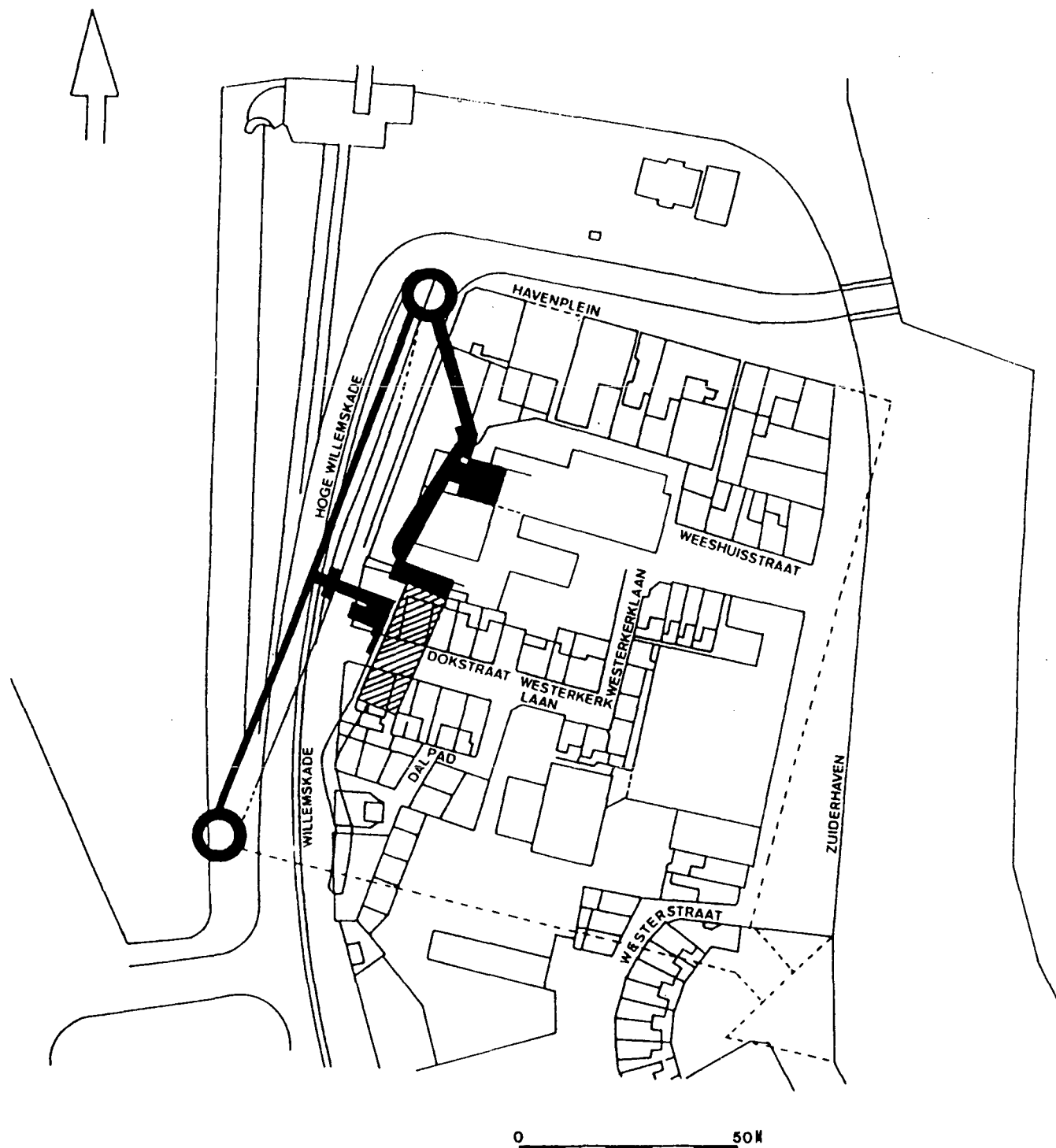
Afb. 6. Plattegrond door G. Braun en F. Hogenberg, circa 1575. Het Blokhuis ligt hier nog buiten de stad. De twee rondeels aan de westzijde behoren tot de oorspronkelijke opzet uit 1500, het bastion aan de zuidoostzijde is van latere datum.

Waardstelling

Met deze bouwhistorische verkenning is met zekerheid grenzende waarschijnlijkheid aangegeven dat het voormalige magazijngebouw van het blokhuis de kern vormt van het hoofdgebouw van het internaat van het Noordzeecollege. Na ontmanteling van het blokhuis werd het gebouw herbestemd tot stadsweeshuis, een functie die ruim 350 jaar stand hield. In de waardstelling werd geconcludeerd dat het hoofdgebouw van het complex belangrijke historische waarden heeft als onderdeel van het voormalige blokhuis van Harlingen, een vestingwerk uit 1500 ter ondersteuning van het gezag van Albrecht van Saksen over Friesland. Het bestuur van Albrecht van Saksen markeert de vestiging van een centraal bestuur op moderne leest in de provincie Friesland en de beëindiging van de 'Friese Vrijheid'. Alleen in Harlingen zijn naast ondergrondse restanten (met hoge archeologische waarden) ook nog gedeelten van opgaand werk behouden, meer precies het muurwerk en gedeelten van de balklagen van een magazijngebouw. De onregelmatige verkaveling van het omliggende gebied valt rechtstreeks te herleiden op de oorspronkelijke aanleg van het blokhuis. Ook deze (historisch stedebouwkundige) aspecten zijn als waardevol aangemerkt. Het muurwerk en de eikenhouten enkelvoudige balklagen uit 1500 hebben bouwhistorische waarden, aangezien deze belangrijke 'informatie' bevatten over de militaire bouwkunst uit de periode rond 1500. Recent is overigens nog aandacht gevestigd op de bijzondere betekenis van de Friese blokhuisen voor de ontwikkeling van de vestingbouwkunde.

Afb. 7. Fragment van de vogelvluchtplattegrond van Harlingen door Jacobus Laurentius, 1640: overzicht van het terrein van het voormalige Blokhuis of het "gedemolieert gheest". Links van het midden is het weeshuis zichtbaar (4), een langwerpig gebouw met trapgevels aan de voor- en achterzijde. Het gebouw met het torentje is het 'Blauwhuis', dat korte tijd later werd verbouwd tot de Westerkerk (3).

Afb. 8. Overzicht van de opgravingen uit 1896, waarbij de funderingen van de beide rondeels, de baksteenbekleding van de westelijke wal, de westelijke poort en een gangenstelsel naar de voormalige hoofdgebouwen zijn aangetroffen. "In de maand Juni van het jaar 1896 werd bij de uitbreiding van de Willemshaven te Harlingen dit gedeelte oud vestingwerk ontbloot. Opgemeten door J.H. Vos, buitengewoon Opzichter Rijks-Waterstaat, in tekening gebracht door D. Monsma, Assistent Gemeentearchitect" (tekening A. Jager uit 1994).

Verdere waarden ontleent het gebouw aan de voormalige functie van stadsweeshuis (periode van circa 1600 - 1958). Hieraan herinnert onder meer de 17de-eeuwse gevelsteen in de voorgevel. Ten behoeve van deze functie is het complex in de 19de eeuw aanmerkelijk gemoderniseerd en uitgebreid, waarbij een karakteristieke, sobere architectuur is toegepast. Alleen het voorgebouw met onder meer de regentenkamer kreeg een meer representatief uiterlijk. In de zijgevel van het gebouw bevindt zich een poortje, dat is samengesteld uit onderdelen van diverse herkomst. Hierbij behoort een midden-16de-eeuwse ezelsrugboog met een bijzondere laatgotische detaillering.

Bouwhistorische deelontledingen, 1999/2000

In 1999 was er nog geen definitief besluit over het voormalige internaat van het *Noordzeecollege* gevallen. Tegen de voorgenomen sloop bestonden nog steeds ernstige bezwaren van de Vereniging Oud-Harlingen. Belangrijke afweging daarbij was het feit dat het hoofdgebouw onderdeel was van het blokhuis. Om meer inzicht te verkrijgen over de historische status van het gebouw gaven Burgemeester & Wethouders een opdracht tot nader bouwhistorisch onderzoek. In overleg werden in het hoofdgebouw twaalf onderzoekslocaties aangewezen voor bouwhistorische deelontledingen, waarvoor delen van de voorzetwanden, verlaagde plafonds en het pleisterwerk zijn verwijderd. Dit leverde veel gegevens op over de oorspronkelijke opzet van het gebouw. Zo bleken de muren te zijn opgetrokken in rode baksteen, voorzien van spekbanden van (hergebruikte?) gele baksteenmoppen. Het valt aan te nemen dat deze spekbanden een architectonisch accent vormden, hetgeen betekent dat de gevonden rode saulaag en de okerkleurige afwerking bij latere bouwfasen moeten horen. Nader onderzoek van de opleggingen van de eikenhouten balken bevestigde dat deze balklaag en de bijbehorende consoles tot de oorspronkelijke opzet behoren. Verder kon met zekerheid worden vastgesteld dat het laatgotische poortje secundair is toegevoegd. Ter weerszijden van het poortje bevindt zich namelijk jonger metselwerk. In de voormalige zuidgevel, nu een binnengevel tussen het magazijngebouw van het blokhuis en de uitbreiding uit 1958, zijn twee smalle vensters met een formaat van circa 0,75 x 1,75 meter gevonden. Uit het metselverband kon worden opge maakt dat slechts één van deze vensters tot de oorspronkelijke opzet behoort. De bovenzijde wordt gemarkeerd door segmentboogvormige ontlastingsbogen, elk voorzien van hoekblokken en een middenblok in gele baksteen. Eén van de middenblokken is uitgevoerd in zandsteen.

Het uitgevoerde onderzoek heeft de eerdere conclusies bevestigd. Wel zijn veel meer architectonische details over de oorspronkelijke opzet van het gebouw bekend geworden, waarmee een datering in circa 1500 onderstreept wordt. De waardstelling kon nog aanzienlijk worden aangescherpt, omdat er in 1998 veel publicaties over het 500-jarig bestaan van het provinciaal bestuur in Friesland (1498-1998) waren versche-

nen. Het jaartal 1498 verwijst naar de periode 1498-1500, de periode waarin Albrecht van Saksen zijn gezag als "gubernaator en potestaat" over Friesland vestigde en de eerste centrale bestuurlijke instellingen opbouwde. Algemeen worden deze bestuurlijke instellingen gezien als de voorloper van het Provinciaal Bestuur.

Besluit

Ook de bouwhistorische deelontledingen geven nog geen compleet beeld van het gebouw in zijn oorspronkelijke vorm. Dat is slechts mogelijk door middel van een bouwhistorische ontleding, waarbij het interieur geheel wordt ontmanteld en alle muren aan beide zijden worden ontleisterd. Dergelijk onderzoek wordt dan ook in het rapport aanbevolen, indien een besluit tot sloop van het complex valt. Bij handhaving van het complex is daarentegen veel minder onderzoek mogelijk, omdat het dan wenselijk is om (ook de jongere en minder waardevolle delen van) de bestaande afwerking en voorzetwanden te behouden.

Na uitvoerig overleg tussen alle betrokkenen is uiteindelijk besloten om het hoofdgebouw van het complex te handhaven en her te bestemmen tot appartementen. De ontwikkeling geschiedt door Snippe projecten bv, het ontwerp is gemaakt door Cees Dam & partners. Op dit moment zijn de bouwwerkzaamheden nog niet gestart, zodat geen oordeel valt te geven over het resultaat. Dit is namelijk sterk afhankelijk van de uitvoering en detaillering. In elk geval is het verheugend dat het gebouw in essentie bewaard zal blijven.

Literatuur

- Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve, *Weeshuisstraat 1/3, Harlingen, bouwhistorische waardstelling*, Utrecht december 1997 (rapport).
- Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve, *Weeshuisstraat 1/3, Harlingen, bouwhistorische deelontledingen*, Utrecht april 2000 (rapport).
- Hoeve, Jan van der, 'Baksteenvloeren', in: J.A.N. Leutscher-Bosker (red.), *Hervonden Stad 1999*, Groningen 1999, pp. 67-76.
- Jager, A., 'Enkele blokhuisen in Friesland rond 1500'. in: *De Vrije Fries*, Leeuwarden 74(1994), pp. 7-20.
- Janssen, H.L., T.J. Hoekstra en B. Olde Meierink, 'Fortification of castles in the Northern Netherlands during the Gelre-Habsburg conflict (1492-1543)', in: *Château Gaillard XIX*, (2000), pp. 123-147.
- Nienes, A.P. van, B. de Vries en S. van der Woude, *Fryslân 500, 1498-1998, vijf eeuwen provinciaal bestuur*, Leeuwarden 1998.
- Schroor, M., 'Het terrein van het voormalige blokhuis van Harlingen', in: *Heemschut* juni 2002 pp. 6-8.

Onbekend erfgoed in het buitengebied en de voorsteden

Dirk J. de Vries

Monumentenzorg lijkt zijn zaakjes op orde te hebben. Het monumentenbestand groeit enigszins maar niet onbeheersbaar en de registeromschrijvingen worden binnenkort geactualiseerd. De wet op de beschermde stads- en dorpsgezichten koestert de omgeving van die monumenten. Van de ruim 200.000 door het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) geïnventariseerde jongere monumenten (1850-1940) genieten er 18.000 rijksbescherming via het Monumenten Selectie Project (MSP). Momenteel worden bijna 150 MSP-gezichten versneld aangewezen. Gunstig neveneffect is dat vele andere objecten op gemeentelijke of provinciale monumentenlijsten belanden. Bij dit alles is aandacht voor ensembles en infrastructurele werken zoals kanalen of vestinggordels. Eindelijk ziet men de samenhang van hoofd- en bijgebouwen als het bijvoorbeeld om boerderijen, buitenplaatsen, industriële complexen of wederopbouw wijken gaat. Er is een nota *Bêlvédère* uitgegaan en er werden landelijk enkele honderde projecten ingediend, het Groene Hart en de Werelderfgoedlijst zijn op delen van Nederland van toepassing en er worden Milieu Effect Rapportages (MERs) en Cultuurhistorische Effectrapportages (CHERs) opgesteld. De RDMZ spant zich in om Cultuurhistorische Verkenningen uit te voeren waarin ruimtelijke samenhang een fundamenteel aspect is.

Een belangrijk deel van de jongere monumenten bevindt zich in buitenwijken, zeker indien die bijzondere aanleg en karakteristieke architectonische kenmerken bezitten. In de loop van dit jaar verschijnt het boek van Ineke Pey, *Bouwen voor gezeten burgers*, over woningbouwpraktijken in Groningen, Nijmegen en Utrecht m.b.t. het laatste kwart van de 19de eeuw.

Bovengenoemde projecten kennen doorgaans een afbakening van een bepaalde periode. Probleem zou kunnen zijn dat grensgevallen aan de aandacht ontsnappen. Bijvoorbeeld de enigszins indifferente architectuur van rond 1850: destijds te modern bij de oude inventarisatie, maar te traditioneel voor het MIP.

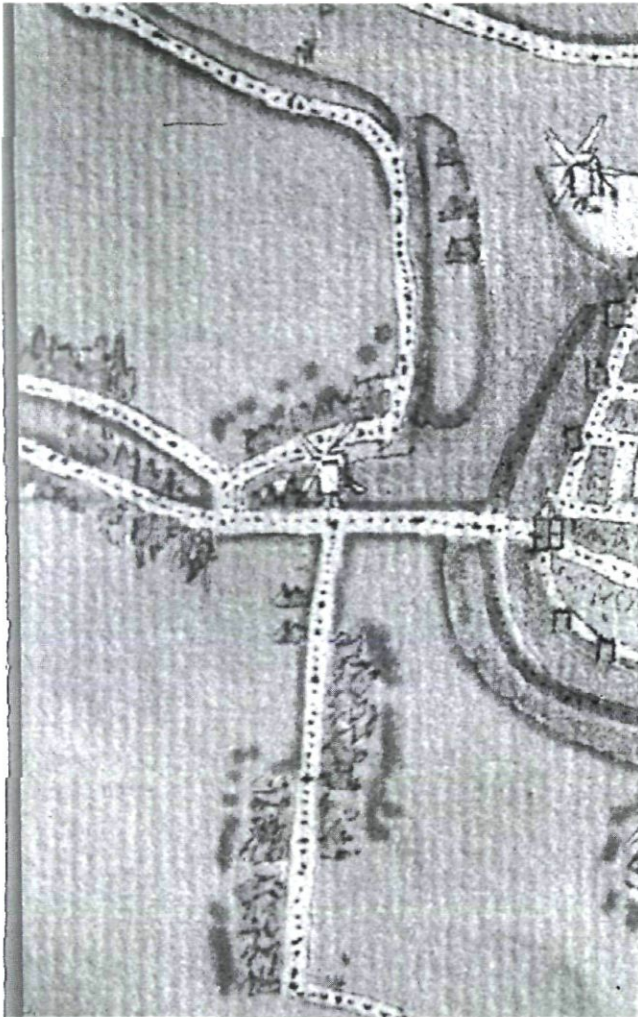
De territoriale grens van binnensteden is lange tijd bijzonder strikt gebleven. Stadsmuur, omwalling en gracht waren een onneembare barrière, niet alleen voor een eventuele vijand maar vooral voor de burgers die er binnen of buiten woonden. Het afbreken van middeleeuwse poorten geschiedde dikwijls ruim vóór de Vestingwetten van 1867 en 1874 die uiteindelijk zouden leiden tot de ontmanteling en uitleg van de

oude vestingsteden.¹ Zwolle liet bijvoorbeeld de Kamper binnenpoort reeds in 1772 slopen en maakte de bouwvallige buitenpoort in 1814 met de grond gelijk.² In plaats van een ruime, open doorgang verscheen hier in 1817 een elegant wit poortje in klassieke trant. Het ding kan nauwelijks defensieve betekenis gehad hebben, maar maakte wel effectieve controle op het personenverkeer mogelijk. Tot ver in de 19de eeuw ging de stad 's-winters om negen uur op slot, terwijl men in de zomer tot kwart over tien buiten mocht blijven.³ De poortklok waarschuwde en "zal s'morgens en s'avonds luiden in het generaal een quartier uur voor het openen en het toesluiten der Poorten".

De wijk buiten de poort heet Kamperpoort of Kamperpoorten voorstad, enerzijds gelegen aan de buitensingel en anderzijds langs de hoofdweg naar Kampen, de Hoogstraat, een dijklichaam evenwijdig aan het Zwarte Water. Op de kaart van Jacob van Deventer is te zien dat hier rond het midden van de 16de eeuw al bebouwing stond (afb. 1). Uit die tijd is vooralsnog geen bouwsubstantie bewaard gebleven, waarschijnlijk omdat uit militair strategische overwegingen het oprichten van stenen gebouwen krachtens de keuren verboden was. De oudste gebouwen dateren uit de eerste helft de 19de eeuw, uit de periode nadat de oude poort afgebroken was, maar niet uit te sluiten is dat hierin oudere structuren, bijvoorbeeld houtskeletten verwerkt zijn.⁴ De randen van het gebied hadden een landelijk en open karakter met veemarkt, houtzaagmolen, scheepswerf en bleek (afb. 2). Het begin van de Hoogstraat kende een aaneengesloten bebouwing met stalhouderijen en logementen. Deze voorzieningen kwamen enerzijds tegemoet aan het parkeerverbod op rijtuigen in de binnenstad maar boden ook uitkomst als de stad gesloten was. Op de hoek van de Hoogstraat bevond zich het 'Logement de Zeven Provinciën' (afb. 3).⁵ Van hier uit maakte een journalist tegen het midden van de 19de eeuw een beschrijving van Zwolle en proefde er de sfeer in de voorstad.

Voeerstraten en voorsteden

"Eer wij de stad ingingen, deden wij eene haastige wandeling door de Kamperpoorten-voorstad, waar zich 't menschedom sterk voortplant. Jammer! dat bij hare toenemende vergroting, geen betere regelmaat in 't oog is gehouden. In deze voorstad zijn alle neringen en hanteeringen, die voor 't maat-

Afb. 1. Hoogstraat Zwolle, westelijke uitvalsweg richting Kampen in het midden gaande naar links, detail van de kaart van Jacob van Deventer midden 16de eeuw.

schappelijk leven behoefte zijn, vereenigd, en er heerscht zekere soort welvaart, die zich openbaart in gedurige verbetering der woonhuizen. 't Scheen ons toe, dat sedert eenige jaren, de allerdaagsche voorstads-woningen, die vroeger 't digst aan de Brug stonden, door meer sierlijke en goedgebouwde den weg naar Kampen waren opgedrongen, maar we bemerkten onze dwaling. De ouden waren jong geworden'.⁶ Men kan hieruit concluderen dat het omstreeks 1846 nog om aanpassingen ging van oudere voorgangers. De journalist dringt dan verder door in de Hoogstraat, waarschijnlijk tot in het 'Achterom' of 'Zijltje', tegenwoordig geheel gesaneerd. In de Kamperpoort sprak men trouwens een afwijkende, herkenbare variant van het Zwolse dialect.

"Was het negligé, waarin wij straatbewoners dezer voorstad, op onze morgenwandeling verrasten, niet zeer smaakvol, een blik in de alcove -om 't eens zoo te noemen- dier' straat, vertoonde ons de wonderlijkste tenue's, die er ooit door de

Afb. 2. Achterzijde van de Pannekoekendijk Zwolle, wasbaas Johannes Wentholt draagt houten lepel om slootwater te sprenkelen, knecht Sander met kruiwagen omstreeks 1885 (foto H. G. Lubbers Zwolle).

schaar eens kleermakers zijn genipt. 't Was er regt vrolijk bij 't algemeen dejeuné. De zefirs, die hier in 't morgenuur dertelen, waren echter niet van de welriekenste -trouwens in welke achterstraat zijn ze dat ook? -en daarom haasten wij ons, om uit dezen doolhof zonder eenige lieflijkheid, de Kamperpoorten-brug te bereiken".⁷

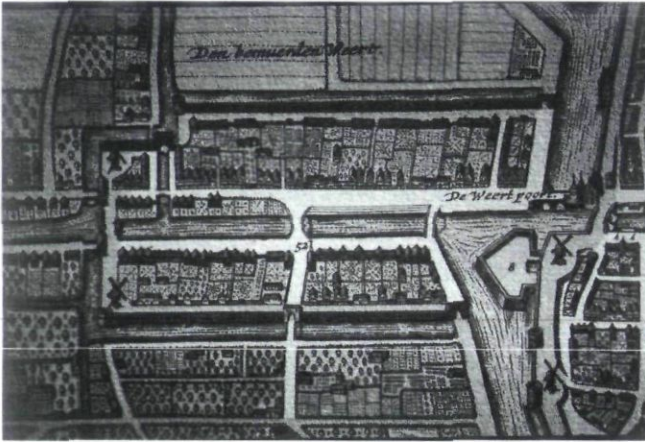
Zo'n wandeling was in de 19de eeuw een geliefde bezigheid voor de gegoede burgerij. Zo ontstonden talrijke beschrijvingen van Nederland, iets later opnieuw van dit gebied en dan vooral van de meer deftige kade tegenover de stad:

"De Beestenmarkt prijkt met verscheidene nette huizen. Voor de in oud-hollandschen stijl opgetrokken woning van mr. S. Gratama (nr. 21) houden wij een ogenblik stil. Hier woonde in der tijd de burgemeester Arnoldus Johannes Vos de Wael, die gedurende een reeks van jaren als lid van den Raad en hoofd der gemeente zijn beste krachten wijdde aan het welzijn en den bloei onzer stad, die hem lief was. Vos de Wael verdiende en genoot de algemeene achting en liefde zijner medeburgers en onder zijn veeljarige bestuur is menige nuttige zaak tot stand gekomen: wij wijzen o.a. op de geslechte

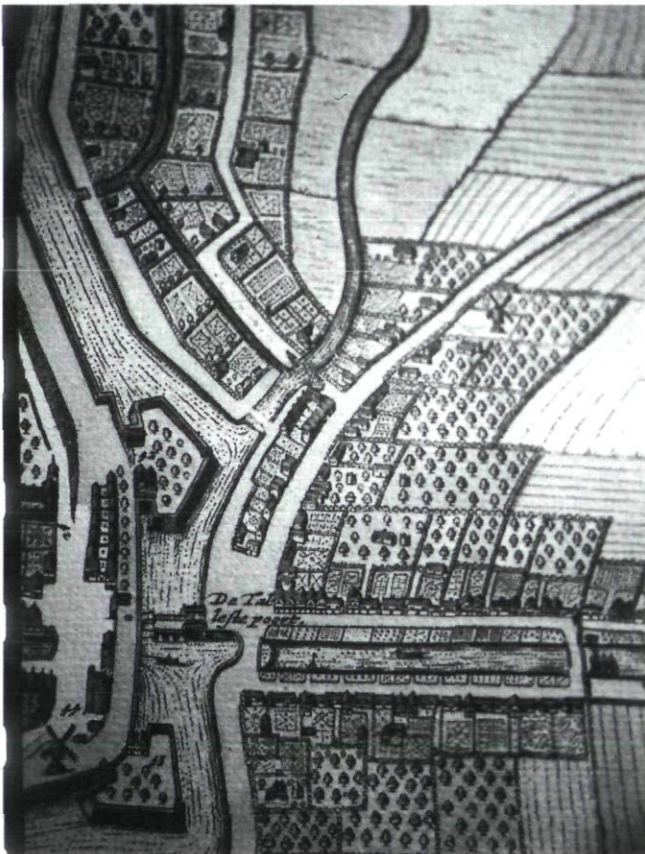

Afb. 3. Harm Smeengekade Zwolle met logement De zeven provinciën op de hoek van de Hoogstraat (reproductie, situatie omstreeks 1850).

wallen, de talrijke nieuwe verkeerswegen te water en te land, enz.” “Vroeger vertrokken van hier de omnibussen naar het Katerveer om de passagiers op de booten der Rijn- en IJsselstoombootmaatschappij te brengen”.⁸

Afb. 4. Bemurde Weerd Utrecht, J. Blaeu, Tooneel der steden van Holland, Westvriesland en Utrecht, Amsterdam 1652.

Afb. 5. Utrecht, Tolsteeg, Ledig Erfen Vaartse Rijn rechts, daarboven meanderend de Kromme Rijn, J. Blaeu, Tooneel der steden van Holland, Westvriesland en Utrecht, Amsterdam 1652.

Veel van dergelijke wijken zijn ontstaan bij de ingangen van steden, langs landwegen die vanouds naar de stadspoorten leidden. Deze oude wegen en bijbehorende, vaak wat rommelige bebouwing vormden dikwijls het uitgangspunt van een nieuwe stadsuitbreiding, bijvoorbeeld de Leidse Hogewoerd in de 17de eeuw. Ook een waterweg met bijbehorende handelskaden kon uitgroeien tot zelfstandig stadsdeel, zoals de Bemurde Weerd in Utrecht (afb. 4). Een verbindingsspad richting Amsterdamse straatweg werd in de 19de eeuw benut om deze middeleeuwse buurt met nieuwe huizenrijen uit te breiden.⁹ Aan de andere kant van de stad, waar de Rijn Utrecht binnen stroomt, had zich voor de Tolsteegpoort een dicht bevolkte, niet-ommuurde voorstad gevormd.¹⁰ Langs een in 1288 gegraven kanaal, de Vaartse Rijn, waren talrijke steen-, tegel- en dakpanovens gesitueerd (afb. 5). Dichter bij de stad bevonden zich andere bedrijven en vooral uitspanningen, veerhuizen en logementen, waar zowel fabrieksarbeiders als boeren uit de zuidelijke regio een versnapering nuttigden. In een andere richting, op de Kromme Rijn georiënteerd, gaat van hier een uitvalsweg, de Gansstraat richting Bunnik. Punt van samenkomst is het Ledig Erf, opnieuw een toepasselijke

Afb. 6. Tolsteegsingel 55 Utrecht (dia auteur 2002).

Afb. 7. Zijgevel Tolsteegsingel 55 en de Muntsteeg (dia auteur 2002).

Afb. 8. Kamerwoningen aan de Muntsteeg (nrs. 1-5) met afbraak aan de achterzijde (dia auteur 2002).

naam sinds 1959 toen de garage van Jongerius gesloopt werd.¹¹ Aan de zijde van de Tolsteegsingel is daardoor een steeg opengelegd en kijken we tegen de zijkant van een huis

Afb. 9. Zijgevel van Gansstraat 8 Utrecht met daarin een kapspant van een lager huis (dia auteur 2002).

dat aan de Tolsteegsingel een tuitgevel bezit (afb. 6). Het pand dateert vermoedelijk uit de 17de eeuw, terwijl daaraan gekoppeld in de Muntsteeg een rijtje kamerwoningen uit de eerste helft van de 19de eeuw staat (afb. 7 en 8). Te zien is dat de rij langer is geweest, maar ondanks dat hebben we hier met een interessant, behoudenswaardig ensemble te maken. Op de gerooide (denkbeeldige) andere hoek van de steeg kijken we tegen de blinde zijmuur van een moderner pand met verdieping (afb. 9). Hierin tekenen zich de (enkelvoudige) balklaag en een spant van een éénlaags huisje af. Verderop aan de overzijde zien een rijtje met dezelfde opzet (afb. 10). Meer oostelijk aan dezelfde kant van de stad staan aan de Zonstraat enkele voormalige, 18de-eeuwse boerderijen tussen huizen van rond 1900 toen dit agrarische gebied buitenwijk werd.

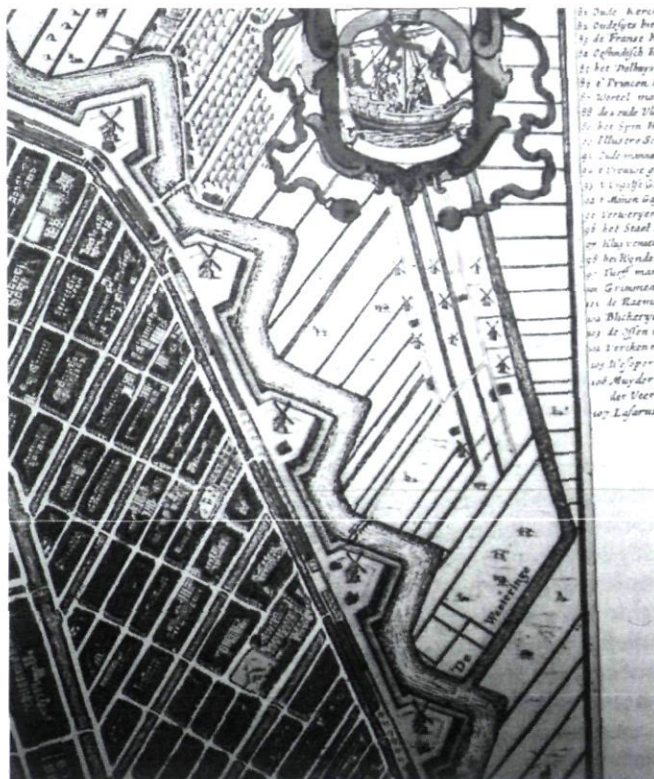

Afb. 10. Gansstraat 51 Utrecht, éénlaags dwarshuis uit de tweede helft van de 19de eeuw (dia auteur 2002).

Buitengebieden

Het voormalige landelijke karakter van de Amsterdamse Jordaan is goed herkenbaar aan de parallel en scheef van de kern lopende grachten die ter plaatse van voormalige kavelsloten liggen. Ten westen van de 17de-eeuwse Singelgracht gaat dit slagenlandschap verder in het landelijke gebied (afb. 11). Na annexatie van grondstukken van Nieuwer Amstel lukte het de gemeente Amsterdam pas rond 1900 om ruimte te geven aan nieuwbouw tot aan de Kostverloren Vaart. Hier waren het doorgaans kleinere, particuliere speculanten die rekening hadden te houden met bestaande eigendomsverhoudingen.

Oudere kaarten tonen aan de westzijde van Amsterdam losstaande bebouwing zoals houtzaag-, verf-, en kruitmolens (o.a. door Jacob Olie gefotografeerd), andere industrie, men kon er uitgaan in herberg, kolfbaan of pleziertuin en er was een Pest- of Buiten (Wilhelmina) gasthuis. Hoewel dit gebied buiten het vrije schootsveld en het rechtsgebied van 100 gaarden lag, voorzag het in tal van stedelijke behoeften en functies. De omgeving van de huidige Potgieter- en Kwakers-

Afb. 11. Landelijk gebied ten westen van de Amsterdamse Jordaan (J. Blaeu, Tooneel der steden van Holland, Westvriesland en Utrecht, Amsterdam 1652).

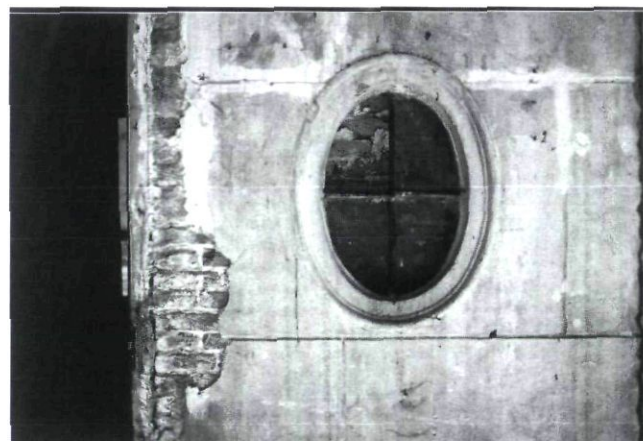
straat toont tot aan het Bellamyplein grootschalige nieuwbouwblokken. Daar waar we de voormalige gemeentegrens overschrijden daalt in de Bellamystraat het straatpeil met ongeveer een meter tot het voormalige polderpeil. Ondanks plannen daartoe is het er nooit van gekomen het gebied op te hogen met als gevolg dat het vroegere Tuinpad, een kuil omringd door verhogingen, regelmatig wateroverlast had.¹² Architect Minke Wagenaar en echtgenoot ontfermden zich over Bellamystraat 80, een pand met verdieping en het aan de

Afb. 12. Bellamystraat 80 Amsterdam (dia auteur 2000).

Afb. 13. Wenslauerstraat 55 Amsterdam (dia auteur 2000).

Afb. 14. Oeil-de-boeuf op de 1e verdieping in de achtergevel van Bellamystraat 80 Amsterdam (dia auteur 2000).

andere kant op hetzelfde perceel gelegen éénlaags huis Wenslauerstraat 55, beide dwars van opzet met de nok evenwijdig aan de rooilijn (afb. 12 en 13). Voordat hier een eeuw lang een familie van smeden woonde (Meister, thans naast het pand woonachtig) werd het huis tot 1873 'buitenverblijf' Loofrijk, Bouwlust, het hof van Hebe, Lommerlust, *Lago di Como* en Middenhof of *Middelhoff* genoemd en was hier een tuinderij gevestigd. Dat *Lago* heeft wellicht met een Italiaanse eigenaar te maken maar past anderzijds bij 'interessante', buitenlandse namen van soortgelijke buitenplaatsen en speelhuizen in het gebied.¹³

Op basis van archief- en bouwhistorisch onderzoek weet mw. Wagenaar de bouw van Bellamystraat 80 terug te brengen tot de periode 1723-1730.¹⁴ In het laatst genoemde jaar stond het later gepleisterde pand er al, hoewel een stenen gebouw uitzonderlijk was en de meeste andere panden -waaronder veel speelhuizen- waarschijnlijk van hout waren. De datering correspondeert met bouwhistorische kenmerken die men vooral aan de achterzijde ziet. Op de verdieping bevindt zich een zandstenen oeil-de-boeuf met oorspronkelijk, flinterdun blauw-

Afb. 15. Geprofileerde gootlijst op de achtergevel van Bellamystraat 80 Amsterdam (dia auteur 2000).

wig glas (afb. 14), een geprofileerde gootlijst (afb. 15) en een geprofileerde zandstenen dekplaat (afb. 16) op de aanzet van (zij)tuitgevel. Het oorspronkelijke hoekverband toont drieklezoren, hetgeen wijst op een datering van globaal na 1715. De grenen balklagen zijn enkelvoudig en wat de verdieping betreft grotendeels onafgewerkt omdat zich hier een zaal met een (helaas niet te handhaven) stucplafond bevond. Aanvankelijk stond het pand op de MIP-lijst wegens een vermoedelijke datering rond 1850 (hetgeen betrekking kan hebben op een verbouwing waarbij pleister en ramen werden aangebracht), maar het viel wat de rijkslijst betreft af. Op basis van een waardestelling door het Bureau Monumentenzorg Amsterdam reageerde het Stadsdeel in 1998 adequaat met financiële steun. April 2002 adviseerde de Amsterdamse Raad voor de Monumentenzorg (ARM) aan het Stadsdeel Oud-West: "De ouderdom en de plaats die het inneemt in de stedenbouwkundige ontwikkeling van het gebied geven het pand Bellamystraat 80 voldoende monumentwaarden om het, volgens de ARM, voor te dragen voor de gemeentelijke monumentenlijst".

Afb. 16. Zandstenen dekplaat op de aanzet van de (zij)tuitgevel aan de achterzijde van Bellamystraat 80 Amsterdam (dia auteur 2000).

In Utrecht is een groeiende belangstelling voor het culturele erfgoed in de buitenwijken. Er is zelfs een stichting *De Plantage* opgericht die daarover publiceert want: "Over de binnenstad van Utrecht, het gebied tussen de singels, is al veel literatuur verschenen. De bedoeling van de serie 'Utrechtse wijken' is om ook aandacht te besteden aan de buurten en wijken en wel voornamelijk die buiten de singels".¹⁵ Momenteel voeren meer steden een progressief monumentenbeleid, dat wil zeggen dat de belangstelling verder gaat dan alleen de beschermde objecten. Bouwhistorie blijkt een effectief hulpmiddel om waarden met betrekking tot de inwendige structuur en afwerking in beeld te brengen. In steden als Breda, Den Haag en Nijmegen wordt of werd uitvoering gegeven aan volledige of selectieve inventarisatie van de oude kern. Ook in Zwolle gebeurde dat maar daar zijn inmiddels ook alle boerderijen van het buitengebied in kaart gebracht. Zulke initiatieven zijn voor de monumentenzorg positief en leerzaam te noemen. In effectiviteit kunnen ze de actualisering van de rijkslijst tot voorbeeld dienen.

Hopelijk illustreren bovengenoemde voorbeelden dat buitenwijken ouder, ten minste gedifferentieerder in leeftijd kunnen zijn dan ze op het eerste gezicht lijken. Ze tonen ook dat het gevaarlijk is te zeggen dat we inmiddels weten wat zich aan waardevolle oudere of jongere bebouwing in onze gemeenten bevindt. In een recente stedenbouwkundige studie vraagt men zich af wat er ontbreekt aan buitenwijken in vergelijking tot de binnensteden: "Het multifunctionele karakter van binnensteden biedt een verscheidenheid aan recreatieve mogelijkheden, waaronder markten, horeca- en uitgaansgelegenheden, culturele voorzieningen en openbare ruimten. Ook deze mogelijkheden zijn dragers van de vrijetijdsfunctie van de binnenstad. De bezoekersaantallen van deze recreatieve voorzieningen kenden vanaf de jaren tachtig tot het begin van de jaren negentig een stijgende lijn".¹⁶ "Gebouwen, mensen en activiteiten zijn bezienswaardigheden geworden, het stedelijk leven een schouwtoneel".¹⁷

De beschouwing blijft met deze constatering helaas wat vaag omdat men spreekt in termen van voorzieningen en functies. Concreter is de constatering van een voorbijganger, als het gaat over Hoofddorp: "In het centrum, waar het op zijn gezelligst zou moeten zijn, zijn niet echt veel oude gebouwen meer over".¹⁸

Veel 20^e-eeuwse buitenwijken staan op opgespoten zand en elimineerden zo de aanwezige, onderliggende verkavelingen, waterlopen, wegen, bomen en cultuurhistorische elementen. Het planmatige, dikwijls als ideaal gepresenteerde stedenbouwkundige plan uit die tijd wordt inmiddels als totalitair ervaren, monotoon in de zin van vormgeving, functie en historische diversiteit. Met de recente bouw van de Utrechtse Vinex locatie Leidse Rijn bleven cultuurhistorische waarden gehandhaafd hoewel het platteland zijn agrarische karakter verloor.¹⁹ Hoewel in stedenbouwkundige en archeologische tijdschriften soms fel bekritiseerd, representeert dit project toch een belangrijke kentering ten gunste van de 'historische factor' en diversiteit. Spaarzaamheid, anticiperen op bruikbare onderdelen kenmerkt ook de stadsuitbreidingen van de late middeleeuwen tot en met de 19de eeuw. Differentiatie in ouderdom maakt deze wijken aantrekkelijk; er valt nog iets te ontdekken en niet alles is hetzelfde. Analoog aan de binnensteden kunnen zich in deze buitenwijken nu en straks 'schrijnende gevallen' en 'gemiste kansen' aandienen: men dient rekening te houden met onbekend erfgoed. Een en ander is sterk afhankelijk van de attitude van de betrokkenen, inclusief de overheid. Bouwhistorisch onderzoek kan in ieder geval helpen mogelijk aanwezige waarden tijdig te herkennen en in kaart te brengen.

Noten

- 1 F.W. van Voorden, *Schakels in stedenbouw. Een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van de 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van onderzoek in Gelderse steden, Zutphen* 1983, p.187.
- 2 F.A. Hofer, 'De vestingstad Zwolle', *Verslagen en Mededelingen VORG* 1911, p. 57.

- 3 Volgens een handgeschreven, 19de-eeuws plakkaat *Orde en Reglement*, weggegooid bij de verbouwing van het Zwolse stadhuis omstreeks 1973.
- 4 Een soortgelijk proces deed zich voor aan de noordzijde van de stad waar een strook grond omstreeks 1500 geïncorporeerd werd en kort daarop een houtskelet met verdieping versteend werd (Vispoortenplas 8-10, zie D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, pp. 234-235.
- 5 W. Huijsmans, 'Een levendig centrum van verkeer: Harm Smeenkade 7', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 14(1997), pp. 26-31. De huidige gedaante van het gebouw suggereert een datering in de eerste helft van de 19de eeuw i.p.v. de 18de eeuw.
- 6 Een neef van den Drentschen assessor, *Wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle ca. 1846, pp. 18-19 (waarschijnlijk pseudoniem van Harm Boom, journalist).
- 7 Een neef, 19.
- 8 W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1910, pp. 313-314 (tweede druk bewerkt door C.W. van der Pot Bz.).
- 9 J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht 1984, p. 343 (vierde druk).
- 10 A. van Hulzen, *Het Schrale End. Langs de Vaartse Rijn van het Ledig Erf naar Jufpaas*, Utrecht 1995.
- 11 Van Hulzen 1995, p. 12.
- 12 J. Wagener, 'Kinkerbuurt: stadsvernieuwing en nieuwe straten nu - ontstaan van de buurt toen', *Ons Amsterdam* 34 (1982), pp. 158-163. De informatie over pand en het gebied dank ik goeddeels aan Minke Wagenaar te Amsterdam.
- 13 Zie ook: Marc Gludemans, *Amsterdams Arcadia*. De ontdekking van het achterland, Nijmegen 2000.
- 14 Mw. M. Wagenaar stelde vast dat een zekere Ary Claesz. Kleyn in de periode 1720-'30 wel zo'n 22 stukken land in dit gebied verkoopt. Uit de Verpondingslijst van 1731 blijken deze percelen vol te staan met speelhuizen.
- 15 Van Hulzen 1995, p. 5, zie bijvoorbeeld ook: H.A. Denneman, *Witvrouwen en Buiten-Witvrouwen. Tussen Lepelenburg en Ezelsdijk*, Utrecht 1997.
- 16 Arnold Reijndorp e.a., *Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand*, Nai Rotterdam 1998, p. 167.
- 17 Reijndorp e.a. 1998, p. 168.
- 18 Reijndorp e.a. 1998, p. 170.
- 19 'Stadse boeren', in: *Monumenten*, nr. 12 2002, pp. 12-13 (thema-nummer Utrecht).

Historische Behangsels: een teken aan de wand

Flora van Regteren Altena

Inleiding

10 jaar geleden werd de **Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland** (SHBW), opgericht, met als doel een grote collectie gebruikte papierbehangsels te beheren en te ontsluiten die gedurende vele jaren bijeen was gebracht (afb. 1).

Een ander doel dat de SHBW zich stelt is het in algemene zin aandacht vragen voor historische behangsels, die nog regelmatig in oude panden worden aangetroffen, maar ook kwetsbaar zijn en bij renovaties en verbouwingen snel kunnen verdwijnen. Met een tentoonstelling in Hilversum en het boek *Achter het behang. Vierhonderd jaar wanddecoratie in het*

Nederlandse binnenhuis werd een gedegen basis gelegd voor verder onderzoek en activiteiten.¹ (afb. 2)

Nu wordt op verschillende manieren kennis verzameld en verspreid. Dit gebeurt onder andere via een twee maal per jaar uitgegeven nieuwsbrief, excursies naar huizen in heel Nederland en het geven van gerichte informatie als om expertise of advies wordt gevraagd. Ook worden bijdragen geleverd aan artikelen in de media, bijvoorbeeld aan tijdschriften, om zo de kennis van historische behangsels verder te verspreiden dan de beperkte kring van donateurs en professioneel geïnteresseerden. Het is de bedoeling dat binnenkort via internet op www.historischebehangsels.nl ook informatie over de SHBW te vinden zal zijn. Mensen weten de SHBW

Afb. 1. 'De kamerbehangen', druk, ca. 1830. Het prentje wordt door de SHBW gebruikt als beeldmerk.

Afb. 2. Behangfragmenten op de tentoonstelling 'Behang, onze derde huid', Goois museum, 1991/1992. Foto B. Maes.

te vinden, soms makkelijk, soms is het een zoektocht geweest. Daarom blijft het belangrijk telkens weer ergens op te duiken om het publiek kennis te laten maken met historische behangsels of hen er aan te herinneren.

De Stichting heeft een trouwe achterban van inmiddels meer dan 200 donateurs. Alle werkzaamheden van de Stichting worden door enthousiaste vrijwilligers in hun vrije tijd uitgevoerd. In april 2001 is de SHBW gelauwerd met de Vuurslagprijs, een prijs van de Kunst en Antiekbeurs in Den Bosch met de volgende motivatie:

"Met De Vuurslag wordt de *Stichting Historische Behangsels en Wanddecoratie* aangemoedigd... om haar belangrijke werk voort te zetten. De Stichting stelde zich een taak die inmiddels weliswaar weerklank vond bij professionele instanties als lokale en landelijke monumentenzorg, maar die nooit door die professionele wereld kán worden overgenomen. De professionele monumentenzorgers zijn echter wel overtuigd geraakt van de boodschap die 'de behangselclub' uitdraagt".²

De Utrechtse Behang Collectie

De collectie van papieren behangsels die bij elkaar werd gebracht door Bert Maes ontstond in Utrecht, in de tijd dat het oude centrum plaats moest maken voor het overdekte

winkelcentrum Hoog Catharijne. In de verlaten panden vond Maes oude papieren behangen en zag daarvan de schoonheid en de grote cultuurhistorische waarde die met de sloop van de huizen voorgoed zou verdwijnen. Een interesse en verzameling was geboren. Toen de Stichting Historische Behangsels tien jaar geleden werd opgericht kreeg zij de uitgegroeide collectie cadeau, die onder de naam *De Utrechtse Behang Collectie* bewaard wordt in Utrecht.

Inmiddels is de collectie gegroeid tot duizenden stukjes en stukken papier-, linnen- en goudleerbehangsels. Dit betreft naast de verzameling Maes onder andere vondsten van bouwhistorici, particulieren en verschillende organisaties die behangsels in bruikleen hebben gegeven of geschonken. De stukken variëren van snippers, bladen uit de 18de eeuw, een hele baan papier behang uit de 19de eeuw, maar ook jongere stukken of een met goudleer overtrokken stoel. Vaak zijn het zgn. pakketten die bestaan uit lagen door verschillende bewoners aangebracht behang. Afzonderlijke stukken of de 'pakketten' kunnen een verhaal vertellen over o.a. smaak en economische welstand. Een pakket kan zo 200 jaar wooncultuur visualiseren. Soms zijn deze stukken slechts van documentaire waarde, in andere gevallen zijn zij juist vanwege de esthetische kwaliteit van belang. Ook stalenboeken, drukklokken en een afrandmachine maken deel uit van de collectie (afb. 3 en 4).

(Inter)nationale context

In de ons omringende landen, Frankrijk, Engeland en Duitsland, zijn belangrijke collecties op het gebied van historische papierbehang. Met name Frankrijk en Engeland zijn belangrijke behangproducerende landen geweest, van waaruit veel geïmporteerd is door Nederland.

Engeland en Frankrijk hebben met hun rijke behanggeschiedenis ook een langere traditie voor het bewaren en zich interesseren voor historische behangsels. Engeland, naast een groot producent van machinaal vervaardigde behangsels heeft tevens een langere traditie van het conserveren van interieurs, o.a. door de National Trust. Het Victoria en Albert museum bezit een grote verzameling. In Frankrijk en Duitsland bevinden zich gespecialiseerde musea. In Frankrijk ligt dit in de Elzas in Rixheim, de plaats waar de panoramabehangsels van Zuber werden geproduceerd. In Duitsland is in het Tapetenmuseum in Kassel een collectie te zien waarvan de basis gelegd is door een Hamburgse behangverkoper Gustav Iven, die nu 18.000 stuks bevat, en waar een thematische opstelling een indruk geeft van de geschiedenis van het behang.

In Nederland waren voor de 19de-eeuwse massaproductie veel lokale behangdecoureerders actief. Rath en Doodeheever, een voorbeeld van een grote producent, heeft tot een tiental jaar geleden behang geproduceerd.

In tegenstelling tot de ons omringende landen is hier echter nauwelijks een toegankelijke overzichtelijke behangpresentatie te bezoeken. Een aantal Nederlandse musea waaronder het Rijksmuseum bezitten collecties van topstukken. Het gespe-

Afb. 3 en 4. De werkruimte en het depot van de Utrechtse Behang Collectie in Utrecht. Foto's N. v.d. Woude.

cialiseerde Sikkens schildersmuseum van Akzo in Sassenheim geeft wel een inzichtelijk beeld van de behangproductie in Nederland op basis van de collectie van Rath en Doodeheefver. Het tot nu toe uitgevoerde onderzoek is bescheiden, zeker in vergelijking met de genoemde buitenlandse, waar belangrijke overzichtswerken verschijnen.

Wat de collectie van de SHBW bijzonder maakt is dat het vaak gaat om 'bouwfragmenten'. In relatie met het huis waarin het gevonden is, de straat, buurt, dorp of stad kan het meer vertellen dan de esthetische schoonheid. Van wanneer is het? Waar komt het vandaan? Hoe heeft het te maken met de verdere (bewoners) geschiedenis van het huis? Wat zegt het over modes van decoraties? Wat over sociaal economische achtergronden, is het ooit exclusief geweest of doorsnee? etc. Behalve de SHBW bezitten ook verschillende stedelijke bouwhistorische centra dergelijke collecties van door hen gevonden behangsels, bijvoorbeeld in Den Bosch, Zutphen en Deventer.

De collectie van de Stichting Historische Behangsels is nog niet ontsloten en is moeilijk raadpleegbaar. Het ontsluiten van deze collectie heeft een hoge prioriteit en kan een belangrijke bijdrage leveren voor het verbreden en verspreiden van de kennis over het gebruik van papier behang in Nederland. Een ontsloten referentiecollectie kan zorgen voor het adequaat reageren op nieuwe vondsten in oude woningen en het verstrekken van informatie.

Behangvondsten: laten hangen of weghalen?

Aan de hand van een aantal voorbeelden worden hieronder de mogelijkheden, beperkingen en problemen belicht die spelen bij historische papierbehangsels op het moment dat deze in een huis worden aangetroffen. De voorbeelden betreffen behangen die in situ blijven en behangsels die worden verwijderd.

De omstandigheden in een huis moeten het toelaten behangsels in situ te laten hangen. Het moet ook de wens zijn van de bewoners en/of gebruikers van het huis. Het kan zijn dat behang zodanig bijzonder is dat hoewel bewoners dit niet wensen, het behang toch ongemoeid gelaten kan worden en verstopt kan worden achter een betengeling met behang.

Als behangsels verwijderd zullen gaan worden dan is het uitgangspunt van de SHBW in eerste instantie: verwijder het niet als het niet nodig is. Bij een verzoek voor informatie of een hulpvraag om mee te helpen bij een verwijdering wordt een zorgvuldige procedure nagestreefd: er wordt nagevraagd of het niet toch in het huis kan blijven. Indien niet, kan het dan lokaal worden bewaard, bij de plaatselijke monumentenzorg of in een museum. De ervaring leert dat musea wel geïnteresseerd zijn in een wandschildering op doek, maar zelden in papieren behangsels. Pas als deze mogelijkheden niets opleveren wil de SHBW meewerken aan een verantwoorde afnamen en stukken opnemen in haar collectie.

In situ laten: Sandenburg, aan de Langbroekerwetering

Sandenburg is een kasteel met een middeleeuwse oorsprong, een laat-18de-eeuwse vernieuwing, waar in het midden van de 19de eeuw (1860-1864) een facelift werd aangebracht.³ In één van de in de 19de eeuw aangebouwde voorkamers, op salon formaat, werd onder een betengeling met behang uit de jaren '70 van de 20de eeuw, een compleet en gaaf papierbehang dat mogelijk uit de bouwtijd van de aanbouw stamt aangetroffen (afb. 5). Door een aantal kijkgaten te maken, was het mogelijk te zien dat het behang nog gaaf en integraal aanwezig was. Volgens de mode van die tijd is het een donker behang met een geometrisch afgeleid diamantkoppenspatroon. Voor dit behang dat kennelijk al een keer gespaard was gebleven, werd ook nu door Monumentenzorg het advies gegeven het te laten zitten. Indien de bewoners het niet als wanddecoratie wensten, werd geadviseerd het wederom achter een betengeling te verstoppen. Dit behang maakt deel uit van de geschiedenis van het huis of monument. En net als met verflagen vertelt het iets over de geschiedenis van dat huis. Bij wisseling van een eigenaar verandert er vaak veel in een huis, zeker ook wat betreft de wanden. Huizen die deze geschiedenis kunnen vertellen, ook in het interieur, zijn de moeite waard!

Verwijderen van behangsels: Ridderikhoff panden, Hoorn

De Ridderikhoff panden zijn twee aan elkaar gekoppelde huizen, één gelegen aan het centrale plein in Hoorn, Rodestein 9

Afb. 5. Huis Sandenburg, voorkamer eerste verdieping, vrijleggen van 19de eeuws behang. Achter een nieuwe betengeling is dit behang weer verstoppt.

en het ander om de hoek in de straat Grote Oost 5. In 1998 vertrok het kledingverhuurbedrijf Ridderikhoff na bijna 70 jaar uit de gebouwen, waar kledingrekken de wanden uit het zicht hielden. De panden werden aangekocht door Stadsherstel. Tijdens het bouwhistorische onderzoek van de Monumentenzorg in Hoorn werd de SHBW geraadpleegd, omdat op veel wanden papierbehangsels waren aangetroffen, aangebracht voor de komst van het kledingverhuurbedrijf, dus meer dan 70 jaar geleden.

De SHBW heeft geadviseerd de behangsels op de plaats te bewaren, of ze op te nemen in de collectie van Bureau Monumentenzorg Hoorn, of het Museum in Hoorn. Bureau Monumentenzorg zag geen mogelijkheid de behangsels in het pand te behouden. De kwaliteit (sterke verkleuringen of schade) was onvoldoende om het op de muren te laten zitten. Ook met het oog op de nieuwe functie van de panden, gedeeltelijk openbaar, was het niet mogelijk oude papieren behangsels en wandbespanningen te handhaven. Een voorzetwand behoorde niet tot de mogelijkheden. Er was meer behang dan Monumentenzorg in Hoorn wilde bewaren en voor het museum was het niet compleet en intact genoeg om in de collectie opgenomen te worden.

Na deze opties duidelijk te hebben doorgesproken besloot de

SHBW mee te helpen bij een verantwoorde afname van de behangsels en heeft zij enkele stukken in haar collectie op kunnen nemen. In deze panden waren behangsels te vinden in gave en minder gave toestand van ca. 1800 tot 1950. Bijzonder was daarbij de vondst van vroege vellen behang, geproduceerd met de vroege blokdruk techniek. Deze techniek werd gebruikt tot ca. 1850. Een tweede bijzonderheid was dat kamers aangetroffen werden nog geheel voorzien van behang uit het begin van de 20ste eeuw, bijvoorbeeld een kamer met rood art-deco behang rondom, weliswaar verkleurd en met waterschade, maar toch indrukwekkend.

De vondsten van behangsels zijn tot slot onderzocht en beschreven, en dit zal een hoofdstuk vormen in de publicatie die over deze huizen zal verschijnen.⁴

Panoramabehang in Balk

Nog een ander hoogtepunt betreft een voorbeeld van een panoramabehang, aangetroffen in een huis in het centrum van Balk (afb. 6). Dit voorbeeld illustreert dat het bezitten van kennis en overzicht van belang is. Het panorama behang heeft als titel 'Chasse dite d'après Vernet'. Het laat een landschap zien met de verschillende fasen van de jacht, we zien

Afb. 6. Huis in het centrum van Balk, detail van papieren panorama behang 'Chasse, dite d'après Vernet'.

hier mannen te paard, en vrouwen en kinderen wachtend, zich vermakend in de schaduw. Onder het panorama is een papieren lambrizing versierd met trompe l'oeuilles met zeegezichten in de ovalen. Het behangsel is gemaakt in het midden van de 19de eeuw door middel van een tijdrovend handmatig productieproces met handgesneden drukblokken, waarbij voor iedere kleur of drukgang een ander blok moest worden gesneden. Dat komt neer op veel drukblokken voor circa twee meter hoogte en verschillende meters breed. Op drie wanden is het panorama aangebracht, waarbij er geen herhaling in het patroon plaats vindt. Door het tijdrovende productieproces was dit een duur, maar ook begeerd behang. Het is onduidelijk hoeveel van deze behangsel in Nederland aanwezig zijn geweest op het hoogtepunt in de 19de eeuw. Nu zijn er nog maar drie andere van deze kamervullende kamerbehangsels bekend, waarvan een in een herenboerderij in Noord Groningen met dezelfde voorstelling, daarnaast bevindt zich nog een enkel stuk in musea. Dit maakt het behang in de kamer in Balk tot een uniek geheel, kwetsbaar, maar als onderdeel van een Rijksmonument hopelijk goed beschermd.⁵

Deze voorbeelden laten zien wat de mogelijkheden, uitdagingen en beperkingen zijn van behoud van historische behangsel op de plaats waar ze in het verleden voor bedoeld waren. Ik heb hier onder andere topstukken laten zien, maar zelfs die zijn kwetsbaar. Bijna iedere nieuwe bewoner van een huis heeft behoefte aan een frisse start, volgens de dan geldende mode. Behangsel zijn dan snel overplakt of weggehaald. We kunnen constateren dat de in de 20ste eeuw de gedachten en eisen die gesteld werden aan hygiëne en de geldende mode van lege witte ruimten heeft geleid tot het verdwijnen van veel historisch materiaal.

Aangezien de waarde van papierbehangsels niet altijd onderkend werd en wordt, onbekend maakt immers onbemind, kan het behang vogelvrij zijn. Bij iedere wisseling van eigenaar is er een grote kans dat behangen afgenomen zullen worden en zullen eindigen op een container en daarmee voorgoed verdwijnen, tenzij toevallig op het goede moment een shbw-ertje langs komt fietsen. Het is daarom ook belangrijk dat bouwhistorici en schilders, vaak de eersten die een oud pand betreden voordat definitieve ingrepen worden gedaan, op de hoogte zijn van wat ze tegenkomen, of dit makkelijk terug kunnen vinden.

Afb. 7. Wandbespanningen geschilderd door Isaac de Moucheron na 1730 Herengracht 475, Amsterdam.

Ter voorbeeld en vergelijking wil ik hier noemen de studie naar op doek geschilderde wandbespanningen. Dit project 'Inventarisatie decoratieve interieurschilderingen in Nederland' heeft tot doel een inventarisatie te maken van geschilderde behangsels en muurschilderingen, plafondschilderingen, schoorsteen- en bovendeurstukken die tussen 1600 en 1940 in Nederland gemaakt zijn voor openbare en particuliere gebouwen (afb.7).⁶ (Het gaat hier dus niet om onder andere gedrukt papieren behangsels of goudleerbehangen)

Voor deze inventarisatie dienden de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie samen een aanvraag in voor financiering bij NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek). In eerste instantie werd dit bij NWO aangevraagd in de categorie 'Cultureel Erfgoed', maar het project kreeg vanuit die invalshoek geen subsidie. Het werd niet voldoende als een onderzoeksproject gezien. Als digitaliseringsproject kreeg het project in tweede instantie wel een positieve beoordeling op de adviesaanvraag. Dit betekent dat nu sterk de nadruk ligt op inventarisatie van deze wandafwerkingen en het digitaal vastleggen van alle in Nederland aanwezige voorbeelden, wat uiteindelijk zal leiden tot de productie van een CD-rom.

De schilderijen worden digitaal gefotografeerd en beschreven in een database. Met deze documentatie is het mogelijk stilistische vergelijkingen te maken, te dateren en eventueel 'handen' te zien (toeschrijvingen te maken). De vastlegging speelt ook een rol bij de bescherming en het behoud. In 2001 is het project van start gegaan en de CD die het project in september 2004 afrondt, moet dienen als basis voor verder onderzoek. Dan pas zal de decoratieve schilderkunst de inhaalslag hebben gemaakt en toekomen aan echt (vergelijkend) onderzoek.

Inventarisatie van historisch papierbehang

Voor het papierbehang geldt dat een makkelijk toegankelijk overzicht van in Nederland gebruikte papierbehangsels nu in het geheel ontbreekt. Een dergelijke inventarisatie die uitkomt in boekvorm, CD-rom, of als een geplastificeerde kleurenwaaier die direct gebruikt kan worden op de werkvloer, moet heel veel plaatjes bevatten en summiere informatie over vindplaats en vermoedelijke tijd van productie of gebruik. Op deze manier moet het veel beter mogelijk worden, voor veel meer mensen om bij een gevonden behang te zien of het jong of oud is (en voelt: aan de hand van de dikte van het papier), bij welke stijlperiode het aan kan sluiten, en dus uit welke tijd het ongeveer is op basis van motievenvergelijking of indruk van de kleur (bv. donkere bruine behangen eind 19de eeuw, afb. 8).

De Stichting Historische Behangsels wil haar collectie aanwenden om tot een dergelijk groot bruikbaar overzicht te komen. Samenwerking met onder andere de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is gezocht, en fondsenwerving is begonnen.

Ook hier is een inhaalslag te maken: inventariseren en het

Afb. 8. Een voorbeeld van een ruimte waarin een historische behangsel werd aangetroffen, in dit geval afkomstig uit de Amsterdamse werkplaats P.J. Bourier, 1825-1835. Oudegracht 34, Utrecht. (Zie noot 1, *Achter het Behang*, p.70.). Utrechtse Behang Collectie. Foto B. Maes.

openbaar maken van deze collectie gaat vooraf aan een bloei aan wetenschappelijk onderzoek.

Het streven van de SHBW is door een bredere bekendheid te geven aan de schoonheid en waarde van historische behangsels, de kennis te vergroten en daardoor het behoud te stimuleren. Zodat het behang als teken aan de wand haar betekenis kan behouden.

Noten

- 1 E.F.Koldewij, M.J.F. Knuijt en E.G.M. Adriaansz, *Achter het behang. Vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*, Amsterdam 1991. De tentoonstelling 'Behang, onze derde huid' werd in 1991/1992 gehouden in het Goois museum en in het Gooiland in Hilversum.
- 2 Uit het 'juryrapport' uitgesproken bij de uitreiking van de Vuurslag, 5 april 2001, door prof.dr. A.Koldewij.
- 3 S. van Ginkel-Meester, 'Sandenburg', in: *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht, 1995 pp. 400-404.
- 4 Deze publicatie van W.F.Jeeninga e.a., met een bijdrage van Sanne Alberts over de aangetroffen behangsels, is in voorbereiding en zal verschijnen in de *Bouwhistorische Reeks*, i.o.v. Stichting Stadsherstel Hoorn.
- 5 N. van der Woude, 'De jacht, een behangschat in Balk', *Nieuwsbrief Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland* nr. 22, oktober 2002 en E. Koldewij, 'Zeldzaam panoramabehangsels in Balk', *Nieuwsbrief Rijksdienst voor de Monumentenzorg* 6, 1999.
- 6 Zie www.rkd.nl - projecten - Inventarisatie Decoratieve Interieurschilderingen in Nederland (1600-1940).

Wie weet is het halve werk al gedaan. Wordt het Utrechts Documentatiesysteem een nationaal kennisinstituut?

Jean Penders

Van de tijd die voor een onderzoek beschikbaar is, gaat vaak de helft op aan het uitzoeken van dat wat achteraf al lang bekend blijkt te zijn. Maar het valt niet mee om er achter te komen of dat halve werk al gedaan is. Het Utrechts Documentatiesysteem (UDS) is opgezet als een eigenzinnige extra toegang tot de op vele plaatsen verspreide informatie. Hoewel de opzet voor tenminste heel Nederland bedoeld is, volgen nu, om nader aan te geven redenen, enkele praktijkvoorbeelden uit Utrecht.

De Lange Viestraat

Er is in deze straat nogal wat gebeurd sinds het kadastrale minuutplan rond 1832 getekend werd. De straat werd eind 19de eeuw aan de noordzijde verbreed en in de dertiger jaren van de 20de eeuw aan de zuidzijde; dat geeft problemen bij historisch onderzoek. De gevelsteen “In den royen os, 1639” komt volgens de recente catalogus van het Centraal Museum uit Lange Viestraat 4. Bouwhistorisch onderzoek in dat pand zal de context niet opleveren. De steen komt uit een in 1906 gesloopt pand, dat 25 meter oostelijker lag, en wel geheel ter plaatse van het huidige wegdek. Het uitzoeken van alle adressen aan beide zijden van de straat, vóór en na de sloop, kostte een half jaar. Maar alle oude bouwtekeningen zitten nu wel op de juiste plek en dat werk loont. Kort geleden kreeg Jan van der Hoeve, bouwhistoricus te Utrecht, een bouwplan ter beoordeling voor Lange Viestraat 2. Het betreffende pand is gemeentelijk monument, niet in de laatste plaats vanwege de enkele jaren geleden verwijderde koperen lunchroom-pui. De vraag was: zou het pand nog resten van de voorgaande bebouwing kunnen bevatten? Op grond van het inmiddels beschikbare materiaal leek dit direct al onwaarschijnlijk, en de bouwtekening uit 1936 bevestigde dit.

Toch was de vraag niet zo vreemd. Toen in 1985 aan de overzijde weer eens fors gesloopt werd, werd dat werk niet bouwhistorisch begeleid. Bekend was immers dat ook aan die zijde, al in de 19de eeuw, de rooilijn fors naar achteren was verlegd. Pas later bleek bij het genoemde onderzoek dat het minst aantrekkelijke pand uit die wand, Lange Viestraat 15, in 1881 niet gesloopt, maar ingekort was. De bouwtekening uit 1881 geeft dan ook de “vernieuwde voorgevel”. Mogelijk verdween hier dus een middeleeuws pand, ongezien.

Kasteel Vredenburg

Tegelijk met deze sloop vond schuin hier tegenover de grootste opgraving van Utrecht plaats: die naar de restanten van kasteel Vredenburg. Hoe prijzenswaardig dit archeologisch onderzoek ook was, er was daarbij toch wel heel duidelijk iets misgegaan doordat niet op het juiste moment de juiste informatie beschikbaar was. Er is fel actie gevoerd, niet speciaal tegen de bouw van het muziekcentrum. De wens was namelijk in de nieuwbouw zoveel mogelijk op te nemen van wat opgegraven werd. Een affiche meldde: “Een monument is om op te spelen, niet om op te blazen”. Architect Herman Hertzberger wilde graag meewerken aan het behoud, maar de planvoorbereiding was al te ver gevorderd. Schrijnend, want de historische vereniging Oud-Utrecht had al jaren voordien precies aangegeven wáár wát te verwachten viel van dit kasteel uit 1528. Helaas was die brief zoek geraakt. De architect deed zijn best en daaraan is te danken dat nu ondermeer een schietgat van het noord-oostelijk bastion nog te zien is.

Betreuenswaardig is echter dat op dat moment niet verwezen werd naar de redengevende omschrijving van “de rondom de oude binnenstad gelegen wallen, afkomstig van de vroegere verdedigingswerken [...]”. Duidelijk staat daarin ook als rijksmonument vermeld “de restanten van de citadel Vredenburg”. Of de onder doorhalingen zichtbare oorspronkelijk beschermde kadastrumnummers hiermee in overeenstemming zijn, kan het Actualiseringsproject van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te zijner tijd wellicht vertellen; de intentie van de wetgever is echter duidelijk geschonden.

Misschien kan niet op dat project gewacht worden, de citadel is nu weer actueel: het Muziekcentrum gaat opnieuw groots op de schop. En niet alleen het genoemde schietgat lijkt onbeschermd, er wordt nog een ander element ernstig bedreigd. Op de door de historische vereniging aangedragen bouwtekening van de 16de -eeuwse architect, Keldermans, staan enkele ‘slordigheidjes’, die op de bekendere 19de-eeuwse natekening niet voorkomen. Enkele delen van de te bouwen muren waren weggelaten. Bij de opgraving bleek waarom: er hoefde daar niet gemetseld te worden, want enkele stukken van het in 1528 geconfisceerde Catharijneklooster van de Johannieters bleven staan. Dankzij de genoemde acties werd een blok van de onbekendste romaanse kerk van

Afb. 1. Utrecht - Lange Viestraat 15 (gesloopt 1985) met links pand Wijk C, nr 191. Aquarel door J.P.C. Grollman, ca 1885.

Utrecht gered, zij het niet in situ. In het licht der ontwikkelingen rijst de vraag hoe duurzaam deze redding was.

Doel van het Utrechts Documentatiesysteem

Bovenstaande case-studies zijn gebaseerd op het - op dat moment vooral nog - papieren UDS. Er moge uit blijken dat er nu al veel Utrechts materiaal ontsloten is.

Al ruim 20 jaar is de motivatie van de groep vrijwilligers die hieraan werkt - aangevuld met enkele beroepskrachten - het bevorderen van een respectvolle omgang met het culturele erfgoed, gestoeld op begrip voor de geschiedenis van de gebouwde omgeving. Het middel daartoe is in hun ogen het documentatiesysteem. In eerste instantie werd dit opgezet als een papieren encyclopedie voor Utrecht. De reeks klappers

omvat nu 20 strekkende meter en staat in Het Utrechts Archief en de Gemeentebibliotheek het publiek ter beschikking. Een belangrijk aandachtsveld is de bouwhistorie; die is niet alleen onmiskenbaar relevant voor Utrecht, maar tevens voor de monumentenzorg in heel Nederland. Dat 'relevant' is altijd ruim opgevat, er zijn geen grenzen gesteld aan de onderwerpen, maar er zijn wel langzaam verschuivende prioriteiten die bepalen wat opgenomen wordt. Geleidelijk is een verbreding ontstaan, waarbij - naast de algemene monumenten-topics - de topografische ontsluiting van Nederland op de UDS-manier aandacht krijgt. Daarom werken organisaties als de Stichting Bouwhistorie Nederland en Het Gelders Genootschap mee. De initiërende instanties, Het Utrechts Monumentenfonds en de Gemeente Utrecht, hoeven zich echter geen zorgen te maken over de relevantie van de inhoud voor hun werkgebied: de stad Utrecht ligt nu ruim 20 jaar vóór op de rest van Nederland.

Omdat de papieren vorm in toenemende mate als een beperking gevoeld werd in het licht van de geschetste ontwikkeling, is nu een begin gemaakt met een ontsluiting via internet op www.documentatie.org. Was de papieren vorm al onconventioneel, de digitale vorm is een buitengewoon eigen-wijze site. Omdat de dikke encyclopedie nog steeds goed bevalt, is niet gekozen voor een variant op een bestaand digitaal systeem, maar iets nieuws ontwikkeld. De voordelen van het bladeren in klappers dienden daarbij behouden te blijven en toch moesten de vele extra mogelijkheden van de automatisering in te passen zijn. Het eerste resultaat van deze ontwikkeling, die enkele jaren gekost heeft, wordt nu gepresenteerd.

De opzet

Het doel van de site documentatie.org is het gestructureerd aanbieden van, dan wel de weg wijzen naar antwoorden in woord en beeld op vragen de monumentenzorg betreffende, in de ruimste betekenis van het woord. Tot de doelgroep behoort zowel de leek als de vakman. Het gaat om het hele spectrum, van het wekken van belangstelling tot het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek.

De eerste stap van een zoektocht op internet is het bedenken van een bruikbaar trefwoord. De meeste mislukte surftochten zijn niet het gevolg van het ontbreken van de gezochte informatie maar van het op de 'verkeerde' plaats stellen van de 'verkeerde' vraag. Het adres *Oudegracht 99* te Utrecht biedt geen ingang op diverse sites tot de daar wel aanwezige afbeeldingen of literatuurverwijzingen. Ook *Huis Oudaan* is verkeerd gekocht: alleen *Oudaan* helpt in die sites verder. Alleen moet de doorzetter, die uiteindelijk een literatuurlijst te pakken heeft, er zelf op bedacht zijn dat een deel van de gevonden informatie een kasteeltje te Breukelen betreft. Het UDS echter helpt bij al deze ingangen wel verder en waarschuwt ook voor de laatst genoemde valkuil. *Heemstede* is niet alleen de naam van een kasteel bij Houten, maar ook een nogal onbekende officiële plaatsnaam aldaar, niet te verwar-

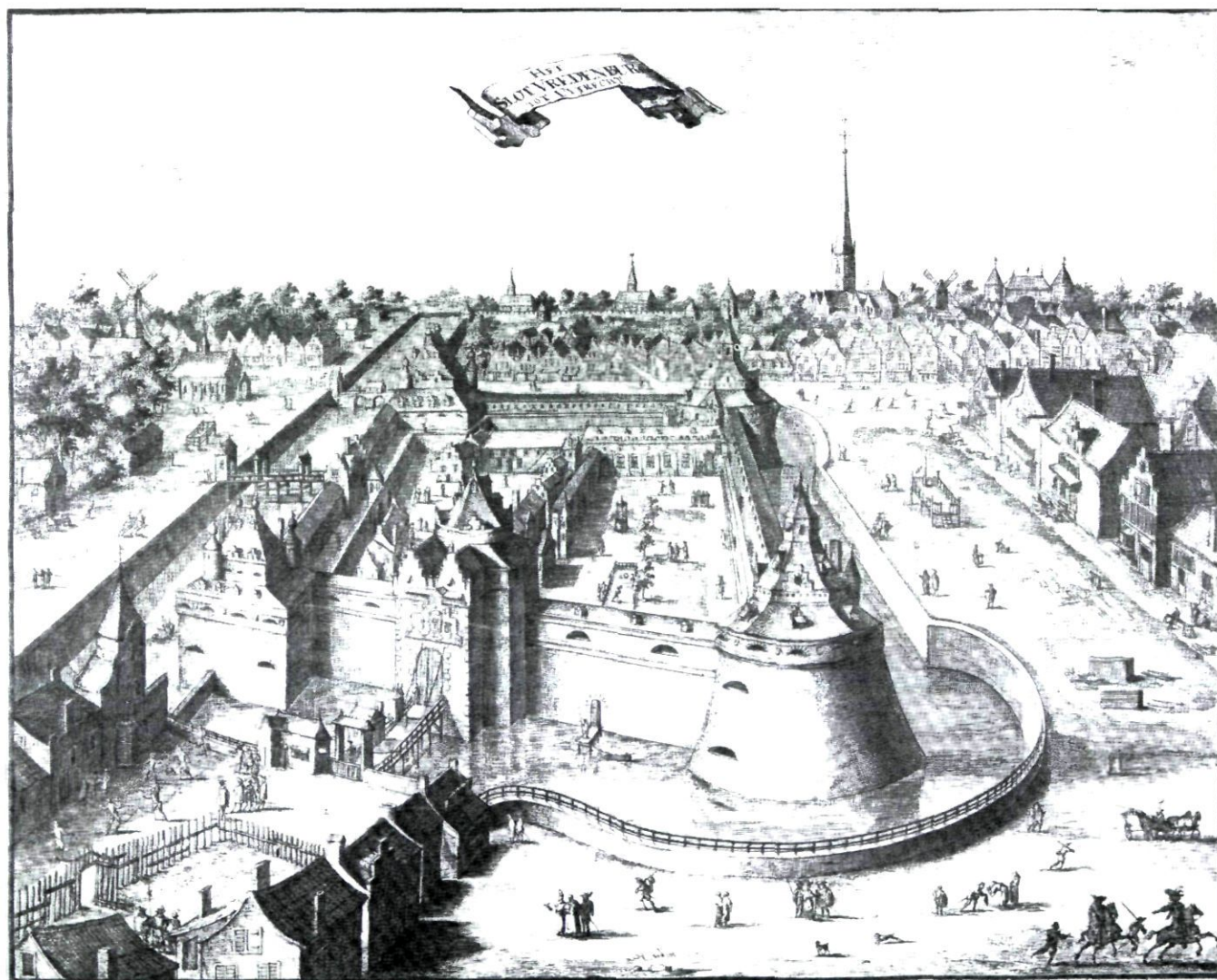
ren met die in Noord-Holland. Ook *Harderwijk* is trouwens een plaatsnaam in Noord-Holland. Wie in de monumentenliteratuur *Heikant* tegenkomt, moet niet denken dat snel in de atlas te kunnen vinden: de plaatsnaam komt nu nog twintig keer voor in Nederland. Het UDS geeft ze allemaal, met coördinaten, de gemeente en de juiste bladzijde in de topografische atlas 1:25.000. Ook de juiste locatie van "Heikanten", die nu geen officiële plaatsnaam meer zijn, is aangegeven.

Wanneer een zoektocht dreigt vast te lopen biedt de verfijning of verruiming van de zoekterm vaak de oplossing. Hoewel het UDS bepaald geen UDC is, past het 'stamboomdenken' van de Universele Decimale Classificatie binnen het raamwerk van het UDS. Via overkoepelende begrippen terug 'surfend' naar onderdelen van een grotere eenheid, verwijst

alles binnen het UDS naar alles. Zo leidt *Rijn*, via *Rijnhout* naar *hout*, *houtconstructie*, *kap*, *spant*, *korbeel*, *telmerk*, *merkten*, *steenhouwersmerk*, *natuursteen*, *tufsteen*, *Rijntol* weer naar de *Rijn*, en onderweg heeft men dan heel wat gezien.

Zelfs degene die er maar niet op komt wat hij nou precies wil vragen, wordt zoveel mogelijk geholpen. Informatie over een onbekend adres is niet het allermoeilijkst: de plattegrond biedt uitkomst, hierover meer bij 'Utrecht'. Als hulpmiddel bij andere begrippen geldt de 'zoekplaat', ook hierop wordt terug gekomen.

Wat levert het zoeken in documentatie.org uiteindelijk op? Verwijzingen naar meer informatie, verwijzingen naar literatuur en - voor wie geluk heeft - teksten en afbeeldingen. Een

Afb. 2. Utrecht - kasteel Vredenburg: situatie na 1528. Gravure door C. Dekker, 1656.

belangrijke rol wordt toegekend aan de 'externe link'. Tal van onderzoeksinstanties, zoals die waarmee het UDS samenwerkt binnen het Platform Mariaplaats, hebben een eigen site met een eigen manier om hun vakgebied te ontsluiten. Op twee manieren wil het UDS daarmee samenwerken. Eerstens door bij relevante trefwoorden op het bestaan van die site te wijzen.

De site van Menno van Coehoorn is aanklikbaar bij *verdedigingswerk*, die van Bureau Monumenten en Archeologie Amsterdam bij *monument - Amsterdam*. Belangrijker nog is de mogelijkheid van het 'dieplinken': binnen die sites wordt de relevante pagina opgevraagd. De teksten en afbeeldingen uit de genoemde sites verschijnen bij respectievelijk *rondeel* en *Amsterdam - Nes 89*. Zo ook geeft *Harderwijk* een directe verbinding met de gemeentelijke site aldaar, met de historische vereniging Herderewich, verschijnt een literatuurlijst uit het Gelders Documentatiecentrum en alle afbeeldingen uit 'Gelderland in beeld'. Binnen die sites kan naar hartelust verder gewerkt worden, dus wie een foto van *Oudegracht 99* bij Het Utrechts Archief wil bestellen, hoeft maar te klikken.

De pretentie van het UDS een 'eigen-wijze' zoekmachine te zijn voor de monumentenzorg in de ruimste betekenis, is hierdoor minder arrogant dan het lijkt. Kortom: de ideale site is niet één site, maar een netwerk van gekoppelde informatie-systemen.

Wat komt er, wat zit er nu in het UDS?

De studiedag van het Platform Mariaplaats kwam in zekere zin te vroeg. Technisch draait de site nu wel goed, de bezoeker gaat het echter meer om de huidige inhoud dan om de potentie. De miljoenen hyperlinks moeten nog handmatig worden aangebracht. Bij het nu pas op dreef komende vullen van het geschapen kader is veel aandacht besteed aan de voorbeelden, zoals de genoemde, die de mogelijkheden van het systeem demonstreren. Het gevaar bestaat dat de feitelijke inhoud daardoor voorlopig nog teleurstelt. In de toekomst ligt dat anders en ook technisch zal de site dan beter werken. Er is nu gekozen voor een werkwijze en resolutie die afgestemd is op de situatie die over enkele jaren gebruikelijk zal zijn. Wie het geluk heeft al over een snelle verbinding en een groot scherm te beschikken, ziet hoe *documentatie.org* over enkele jaren overal zal werken. Een recente demonstratie in Kiev was - technisch gezien - dan ook geen succes, de telefoonverbinding was te langzaam. Om de lezer niet teleur te stellen worden hierna niet alleen vrome wensen geuit, maar ook een kijkje op de inhoud gegeven, zoals die bij het verschijnen van dit Bulletin beschikbaar is.

Niet-topografische onderwerpen

Monumentenzorg in ruime zin en bouwhistorie in het bijzonder zijn de hoofdzaken. Hieronder valt de jurisprudentie over het zonder vergunning schilderen van een niet-beschermd gebouw en ook het dagelijks leven in de middeleeuwen. Wat over de algemene onderwerpen te vinden is, valt moeilijk te

omschrijven, een 'surftocht' met behulp van de vele verwijzingen biedt inzicht. Vooralsnog levert die zoektocht vooral literatuurlijsten op, nog weinig teksten en beelden.

Naast het systeem van kruisverwijzingen staat de zoeker nog een ander middel ter beschikking. Als hulp op de weg naar het onbekende trefwoord is in het UDS de 'zoekplaat' beschikbaar. Bij de vraag naar het onbekende 'dinges', bij "ach, hoe heet dat houtje nou toch" neemt het UDS het principe van een didactisch waardevolle tekening van Bart Klück als uitgangspunt. In een opengewerkt huis zijn door hem 80 bouwkundige termen aangegeven. In het UDS zijn deze aanklikbaar voor nadere informatie: verwijzingen naar aanverwante begrippen, een literatuurlijst, foto's. Bij de zo gevonden foto's staat het betreffende adres vermeld, aanklikbaar, zodat zo mogelijk meer informatie over het pand in kwestie verkregen kan worden. Hoewel idealiter de definities uit *Bouwkundige termen* van Haslinghuis, bewerkt door H. Jansse, bij ieder trefwoord direct in beeld zouden moeten verschijnen, wordt er vooralsnog van uitgegaan dat dit standaardwerk bij velen in de kast staat, zodat met een verwijzing hiernaar volstaan wordt. Ook deze 'Haslinghuis' bevat veel verklarende tekeningen, maar deze zijn niet altijd even snel op te sporen. Daarom verzamelt *documentatie.org* de verklarende tekeningen en foto's onder het trefwoord *zoekplaat*: een gemakkelijk te onthouden term. Daarnaast is een dergelijke afbeelding, zoals het genoemde huis, te vinden onder *bouwkundige term*, onder *huis* en bij alle aangegeven termen. Dit systeem van 'zoekplaten' zal de komende tijd uitgebreid worden middels foto's met aanklikbare termen.

Plaatsnamen

Gemakkelijker is het topografisch deel van de informatie te ontsluiten. Het is de bedoeling om op den duur alle plaatsnamen in (tenminste) Nederland te definiëren. Dat betekent de keuze van een uniek trefwoord (door zonodig een toevoeging aan de plaatsnaam toe te kennen), bepaling van de positie in GIS-coördinaten, aanduiding van provincie en gemeente (op een vast moment). Tevens worden oude schrijfwijzen vermeld en gewaarschuwd voor plaatsnamen, waarmee verwarring mogelijk is. Zo werden *Sint Odiliënberg* en *'s-Heerenberg* vroeger (en nu nog wel) aangeduid als *Berg*, en van daarop lijkende plaatsnamen kent het UDS er een stuk of vijftig. Dat vanuit oude schrijfwijzen naar de huidige verwezen wordt, spreekt vanzelf. Wanneer in de monumentenliteratuur vervallen plaatsnamen voorkomen, worden deze op dezelfde wijze opgenomen. Meestal is de vindplaats in enkele atlassen aangegeven. De stand van zaken op dit moment: van alle plaatsen waarover informatie in het UDS voorkomt, zijn bovenstaande gegevens op de site te vinden. Voor de provincies Utrecht, Flevoland en Limburg zijn alle officiële plaatsnamen opgenomen, ook al omvatten enkele plaatsen maar één pand. Alle gemeentenamen zijn opgenomen (weer volgens de situatie op de peildatum). In totaal 4.531 plaatsen in Nederland zijn nu gedaan.

Monumentenliteratuur: van zes reeksen standaardwerken,

Afb. 3. Utrecht - foto van affiche "Een monument is om op te spelen, niet om óp te blazen". Foto auteur, 1976.

waaronder *Monumenten in Nederland*, de *Voorloopige Lijst van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* en de *Geïllustreerde Beschrijving* daarvan, wordt per plaatsnaam een literatuurlijst gemaakt, met vermelding van de bladzijden. Dit is nu volledig gedaan voor Groningen, Drenthe, Flevoland, Gelderland, Utrecht en Zeeland. Aan Nederlands Limburg wordt nu gewerkt. Talloze andere naslagwerken zijn in dit proces meegenomen of waren voordien al uitgewerkt.

Gebouwen

Bij het uitwerken van de literatuur wordt voor veel specifieke bouwwerken een aparte literatuurlijst gemaakt. Dat hierbij kruisverwijzingen gemaakt worden tussen adressen en diverse namen en functies, spreekt voor zich. Dit sluit aan bij het streven de rijkdom van het bouwhistorisch onderzoek te ontsluiten. Een aantal bouwhistorici heeft zijn of haar oeuvrelijst ingeleverd. Deze is vervolgens in literatuurlijsten uitge-

werkt op bouwwerk, naam van de onderzoeker en eventueel onderzoeksbureau. De Stichting Bouwhistorie Nederland streeft naar het bevorderen van bouwhistorisch onderzoek, maar acht zich niet geroepen om uitspraken te doen over het *werk van personen*. Door *documentatie.org* te raadplegen kan de potentiële opdrachtgever zich zelf een oordeel vormen van het oeuvre van een bouwhistoricus en desgewenst de rapporten inzien; deze behoren, naar de mening van de SBN, beschikbaar te zijn in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Voor het UDS is het voordeel dat hiermee een ontsluiting bereikt wordt van wat genoemd wordt 'het grijze circuit': de relevante literatuur die bij onderzoek zo licht over het hoofd gezien wordt. En zo weet je of het halve werk al is gedaan.

Speciale aandacht wordt in het UDS geschonken aan bouwwerken van vóór 1300. Met name de Romaanse periode vormt een boeiend grensgebied tussen bouwhistorie, archeologie en architectuurhistorie. In de geest van het project van H.E. Kubach & A. Verbeek (*Romanische Baukunst an Rhein und Maas*) wordt ieder bestaand of verdwenen gebouw uit die periode van een eigen literatuurlijst voorzien. De begrenzing is nu niet architectuur-historisch, maar topografisch: de Benelux. De eerste pagina van een plaatsnaam geeft steeds een overzicht van dergelijke bouwwerken. Niet alleen de genoemde zes Nederlandse provincies zijn op deze wijze uitgewerkt, België en Luxemburg zijn al uitgebreid gedaan. Ook door het opnemen van Vlaamse bouwkundige termen wordt door het UDS de prille bouwhistorie in het zuiden gestimuleerd.

De stad Utrecht

De opzet van het documentatiesysteem is een goede ondergrond voor een uitwerking van de informatie tot op het niveau van de panden zelf. Vele monumenten in binnen- en buitenland illustreren dit. Toch is de wens geenszins om alle informatie naar Utrecht te halen. Primair dient de ontsluiting decentraal te gebeuren, waarover straks meer. Als voorbeeld kan daarbij wel de stad Utrecht fungeren, alwaar door de vrijwilligers nu al twee decennia aan de ontsluiting van de geschiedenis van de gebouwde omgeving gewerkt wordt. De neerslag daarvan is te vinden in 20 meter ringbanden; een deel daarvan komt op internet. Hoewel het UDS tot nu toe geroemd werd om de prompte levering van tekst en beeld per pand, is, op grond van auteursrechten, de oude 'knipselkrant-opzet' niet zonder meer over te zetten naar internet. Wel zijn alle beschrijvingen van straten door N. van der Monde uit het midden van de 19de eeuw integraal op de site te zien, evenals alle beschrijvingen van middeleeuwse huizen te Utrecht door C.L. Temminck Groll. De eerste publicatie is auteursrechtenvrij, de tweede auteur gaf expliciet toestemming voor deze 'nieuwe publicatie'. Als Utrechtse voorbeelden van de beoogde werkwijze zijn nu op *documentatie.org* te vinden: de *Ambachtstraat*, het *Domplein*, de *Oudegracht* tot en met nummer 100 en de huizen van Het Utrechts Monumentenfonds. Dit geeft een afspiegeling van wat nu al per pand in de

klappers te vinden is: onder meer alle redengevende beschrijvingen van rijks- en gemeentelijke monumenten, alle formulieren van het MIP, alle bouwtekeningen (binnen de singels) van 1852 tot 1907, alle relevante passages uit verslagen van de Gemeentelijke Monumentencommissie en de Commissie Welstand en Monumenten, brieven uit archieven van actiegroepen en passages uit talloze publicaties.

De topografische equivalent van de genoemde 'zoekplaat' vormt de stadsplattegrond, nu dus bedoeld voor het vinden van een onbekend adres. Voor de Oude Stad van Utrecht is deze al beschikbaar. Werkwijze: type *plattegrond Utrecht* en kies rechtsboven 'afbeeldingen'. De plattegrond van de stad kan dan aangeklikt worden. Klik door naar het centrum en naar het aldaar gezochte gedeelte. De huisnummers zijn dan duidelijk te lezen en aanklikbaar: zo komt alle aanwezige informatie over het adres op het scherm. Klik op het scroll-menu en blader door de aanwezige pagina's. Verschijnt er echter 'geen resultaten', kies dan een ander trefwoord (bijvoorbeeld de straatnaam) of reis naar Utrecht om in de klappers te bladeren: daar zal nog jaren veel te vinden zijn wat nog niet is ingevoerd.

De opzet van het UDS is niet ideaal. Het systeem biedt niet het antwoord op alle vragen: andere sites zijn soms beter toegerust voor specifieke vakgebieden. Door samenwerking wordt hier deels in voorzien. Het grootste nadeel van de gekozen werkwijze is echter de bewerkelijkheid. Bij deze wijze van automatiseren gaat niets automatisch. Alles is hand- en denkwerk, dus alleen uitvoerbaar in de vorm van vrijwilligerswerk, ondersteund door professionele begeleiding. Door de afwijkende opzet is het systeem complementair ten opzichte van andere informatiesystemen.

Tot slot

Voor de ontsluiting van de culturele rijkdom van Nederland biedt internet geweldige kansen. Daaraan wordt op vele plaatsen gewerkt. Wie neemt daarbij de touwtjes in handen? Welke centrale instantie heeft het alomvattend overzicht? Het blijkt dat alleen al de topografisch bepaalde gegevens moeilijk centraal zijn aan te sturen. Voor Utrecht lukt dat in Utrecht best. De collecties in Zeist getuigen daarentegen van heel wat misverstanden over adressen in Utrecht.

Kun je heel Nederland wel centraal overzien? Moet je dat willen? Soms wel, maar samenwerking met lokale initiatieven is vaak vruchtbaarder. Een historische vereniging, een enthousiaste afdeling Cultuur op een gemeentehuis zijn vaak beter in staat op internet informatie aan te bieden die de betrokkenen aanspreekt. www.documentatie.org wil één van de sites zijn die de weg wijzen naar hun informatie. Daarbij dienen géén beperkingen opgelegd te worden aan de technische opzet, noch aan de vormgeving van de samenwerkende sites. Dat tast al snel het gevoel van zelfstandigheid, van eigenwaarde aan; het wekt de indruk van bemoeizucht, centralisatie.

Het ideaal is dus niet één centrale site voor cultuur, maar een

Afb. 4. Utrecht - Vredenburg: restant Romaanse kerk van het eerste Catharijneklooster. Foto auteur, 1976.

netwerk van particuliere en overheidsinitiatieven, die in alle vrijheid met elkaar communiceren. Dat gevoel van vrijheid is wezenlijk, zeker voor de vele vrijwilligers, die we hierbij niet kunnen missen. Er is immers nog zo veel werk te doen. De essentie van vrijwilligerswerk dient hierbij uitgangspunt te zijn: werk is alleen werk wanneer je het van iemand moet doen.

KNOB

Studiedag Platform Mariaplaats

Over de betekenis en de rol van het wetenschappelijk onderzoek voor de monumentenzorg

Op 8 december 1999 vond in het kantoor van de KNOB en de Stichting Menno van Coehoorn aan de Mariaplaats 51 te Utrecht op initiatief van de toenmalige KNOB-voorzitter, prof.dr. G.J. Borger, de eerste bijeenkomst plaats van het Platform Mariaplaats met vertegenwoordigers van organisaties, die zich bezighouden met de problematiek en het onderzoek op het terrein van de materiele cultuurhistorie. Deze organisaties zijn de Stichting Menno van Coehoorn, het Cuypersgenootschap, de Stichting Het Nederlandse Interieur, de Stichting Historische Behangsels en wanddecoraties, De Donderberg Groep, het Tuinhistorisch Genootschap Cascade, de Nederlandse Kastelenstichting, de Stichting Bouwhistorie Nederland, de Vereniging De Terebinth, het Utrechts Documentatie Systeem en de KNOB. Met een studiedag over de betekenis en de rol van het wetenschappelijk onderzoek voor de monumentenzorg presenteerde het platform zich op vrijdag 13 december 2002 in het gebouw van de Letterenfaculteit van de Universiteit Leiden.

Voorafgaand aan de publicatie van een aantal van de tijdens deze studiedag gehouden inleidingen volgen hier een samenvatting daarvan alsmede de geponeerde stellingen.

Het deed KNOB-voorzitter Waal niet alleen veel genoegen het Platform Mariaplaats te kunnen presenteren maar ook om de bijna 200 aanwezigen, onder wie prof. Borger als de dagvoorzitter, te kunnen verwelkomen. De heer Borger plaatste het door hem genomen initiatief in de context van het thans opgeld doende adagium 'behoud door ontwikkeling'. Met de nota Belvedère op basis waarvan tal van interessante projecten in gang gezet zijn, streeft de rijksoverheid ernaar dit adagium inhoud te geven. Er openen zich nieuwe kansen en perspectieven om aan de kwalitatieve ontwikkeling van de openbare ruimte recht te doen, waarbij de monumentenzorg niet afzijdig mag blijven. De controle en het toezicht op de selectie van wat er wel dan wel juist niet moet gebeuren kan evenwel niet (meer) aan het openbaar bestuur worden overgelaten. Immers, bij het openbaar bestuur, de overheid, is geen inhoudelijke kennis meer aanwezig. De overheid lijkt zich alleen nog maar bezig te houden met het ontwerpen van steeds ingewikkelder regelingen en trekt zich voor het overige steeds verder terug. Over kennis van het verleden, die als belangrijke component moet worden ingebracht bij het ontwikkelen en vormgeven van de leefomgeving van morgen, beschikken de particuliere, gespecialiseerde organisaties, zoals de platform-organisaties. Voor het particuliere initiatief ontstaat aldus een nieuwe initiërende en stimulerende rol. De particuliere organisaties zullen de confrontatie met de buitenwereld niet moeten schuwen, maar juist opzoeken en hun specialistische kennis operationaliseren. Deze studiedag is georganiseerd, zo benadrukte de heer Borger, om van die intentie blijk te geven en om te laten zien wat de platform-organisaties kunnen betekenen voor de kwaliteit van de openbare ruimte in de naaste toekomst.

De spits werd afgebeten door de voorzitter van de 10 jaar oude Stichting HBW (Historische Behangsels en Wanddecoraties), mevr. drs. Fl. Van Regteren Altena. Zij zette kort en bondig uiteen waarmee de stichting zich bezighoudt: het beheren, uitbreiden en ontslui-

ten van de door drs. Bert Maas opgebouwde collectie papieren behangsels, afkomstig uit in Utrecht gesloopte panden. Zowel om esthetische redenen als om het inzicht dat deze behangsels geven in de wooncultuur in het verleden, acht de stichting onder het motto 'Historische behangsels: een teken aan de wand' het behoud van wat soms zeer fragmentarisch, soms wat completer aan behangsels bewaard bleef, noodzakelijk.

Drs. L.A.H. Bok, sprekend namens de 20 jaar oude vereniging voor funeraire cultuur De Terebinth, benadrukte de complexiteit van het onderwerp en gaf een overzicht van het (beperkte) beschermingsbeleid op dit terrein tot nu toe zonder dat daarvoor overigens voldoende onderzoek was gedaan. Een goed overzicht van alle begraafplaatsen is niet voorhanden. In een aantal van de wel beschermde situaties is de redengevende omschrijving onvoldoende duidelijk. De stelling van Bok luidde: Waardstellend onderzoek is voor het funeraire erfgoed eerder de doodsteek dan dat hierdoor de instandhouding en ontwikkeling wordt gewaarborgd. 'De doden spreken niet, of toch ...?' luidde de intrigerende titel van zijn inleiding.

De directeur van de Nederlandse Kastelenstichting, mevr. drs. J.M.M. Kylstra-Wielinga, die ook sprak namens de Stichting Limburgse Kastelen en de Stichting Kastelen Lexicon Nederland, wees erop dat ondanks vele fraaie woorden het economische aspect nog steeds prevaleert. Musea worden gedwongen vooral op de aantallen bezoekers te letten. Bij de aanleg van grote infrastructurele werken zoals de HSL en de Betuwelijn, blijkt hoe gering het historisch besef is. De politiek heeft geen echte liefde voor het erfgoed en (gratis) waardering ontstaat pas als uit de weg is geruimd. Haar eerste stelling luidde dan ook: verdwijning gaat voor waardering. Vervolgens besprak mevr. Kylstra een aantal kasteelsituaties in Limburg - Schinnen, De Dael, Reimersbeek, Horn, Geulle - die aan ernstige bedreigingen bloot staan. In geen van deze gevallen is sprake van een CHER (Cultuurhistorische Effectrapportage). Het leidde tot haar tweede stelling: onderzoek alleen is niet voldoende, het grote publiek moet gemobiliseerd worden zoals op het terrein van de natuur- en milieubescherming. Alleen gezamenlijk optreden heeft effect.

Als voorbeeld van een 'schrijnend geval', dat vermalen dreigt te worden door de eindeloze procedures tussen de overheden en belanghebbenden, behandelde namens het Cuypersgenootschap drs. H.A. Landheer de 'casus' klooster St. Ludwig te Vlodrop, dat ondanks de zo'n zeven jaar geleden in gang gezette beschermingsprocedure door het destructieve handelen van de eigenaar zonder dat de overheid kennelijk bij machte is daaraan wat te doen alleen maar achteruit is gegaan. Dit slopend proces van destructie leert (stelling 1) dat als men tegen de overheden in het strijdperk wil treden men over een lange adem moet beschikken en dat zelfs als men al wint er veelal (stelling 2) sprake is van een Pyrrhusoverwinning.

De DonderbergGroep doet onderzoek naar tuinsieraden en follies. Namens deze Groep legde drs. W.G.J.M. Meulenkamp uit wat de cement-rustieke stijl is, waarnaar nog nauwelijks onderzoek is verricht. Dat zal er dan ook wel de oorzaak van zijn geweest dat een in deze stijl gebouwde, midden-19de-eeuwse brug op het terrein van kasteel De Haar in een container werd aangetroffen. Wel wordt nu herbouw overwogen, maar het originele reliet is verdwenen. Kortom, als het kalf verdronken is dan ... Gelukkig bleef tot nu toe op Sandwijken (de Bilt) een soortgelijke brug bewaard. Na de lunch bracht drs. B. Olde Meierink namens de nog jonge Stichting Het Nederlandse Interieur aan de hand van voorbeelden in Kasteel Heeze, Fogelsanghstate en De Haar het onbeschermd zijn van belangrijke interieuronderdelen, zoals badvoorzieningen, onder de aandacht van zijn gehoor. Het ontbreken van kennis speelt bij het verloren daarvan een belangrijke rol. Zijn stellingen 1. onbekend maakt onbe-

mind; onderzoek draagt bij tot behoud; 2. een interdisciplinaire benadering bij het onderzoek is noodzakelijk; 3. dienst- en nevenruimten hebben ook recht om te overleven bij een restauratie.

Hoe belangrijk het (tijdig) verrichten van bouwhistorisch onderzoek kan zijn illustreerde ir. J.A. van der Hoeve aan de hand van een op de nominatie van sloop staand complex in Harlingen, waarin tot 1958 het weeshuis was gevestigd. Onderzoek wees uit dat de kern van het (zeer verbouwde en verwaarloosde) complex deel uitmaakte van de vroegere vesting van Harlingen, het Blokhuis. Dat leidde uiteindelijk tot het besluit het gebouw te laten staan en te herbestemmen tot woongebouw.

Prof. dr. D.J. de Vries, dankzij wiens goede zorgen deze studiedag in Leiden kon plaatsvinden, nam de tweede inleiding namens de Stichting Bouwhistorie Nederland voor zijn rekening. Aan de hand van voorbeelden aan het Ledig Erf in Utrecht en de Bellamystraat in Amsterdam toonde hij aan dat jongere monumenten in perifere stedelijke gebieden aan de aandacht plegen te ontsnappen.

Drs. J.M.H. Penders betoogde vervolgens dat van de tijd, die voor onderzoek beschikbaar is, vaak de helft opgaat aan het uitzoeken van datgene wat achteraf al lang bekend blijkt te zijn. Maar hoe komt men er achter of dat halve werk al gedaan is? De site van het Utrechts Documentatie Systeem wil een eigenzinnige extra toegang zijn tot de over vele plaatsen verspreide informatie.

www.documentatie.org

Dr. H.M.J. Tromp bepleitte meer aandacht voor een dendrologische benadering van historische tuinen en parken. Er is sprake van een continu vervagings- en erosieproces bij de historische beplanting. Hij stelde 1. dat historisch beplantingsonderzoek altijd deel zal moeten uitmaken van een studie over monumentaal groene objecten. Een historische plantendatabase, chronologisch opgezet, is noodzakelijk voor een verantwoorde restauratie van historische tuinen en parken, en 2. dat naast een leerstoel in de bouwhistorie ook een leerstoel in de historie van het monumentale groen dient te worden ingesteld. De tweede spreker namens Cascade, mevr. drs. C.S. Oldenburger-Ebbers, maakte aan de hand van sprekende dia's duidelijk wat er mis kan gaan bij het vervangen van historische beplantingen. Ook hier is vaak weer gebrek aan historische kennis de oorzaak.

De afsluitende discussie werd gevoerd onder leiding van dagvoorzitter Borger en de heren E.N. Westerhuis namens de Stichting Menno van Coehoorn en ir. C.O. Bouwstra namens de KNOB. Westerhuis stelde vast dat allen het erover eens waren dat het bij een verantwoorde wijze van monumentenzorg bedrijven draait om kennis. Omdat de overheid terugtreedt, moet het particuliere initiatief zich op het verwerven (door onderzoek), bundelen en toegankelijk maken van kennis concentreren. De taak van de overheid ligt op het gebied van de wet- en regelgeving. Het in vergetelheid geraakte instrument van de Cultuurhistorische Effectrapportage moet nieuw leven worden ingeblazen. Bouwstra gaf aan dat door gemeenten in toenemende mate bouwhistorisch onderzoek of een cultuurhistorische analyse worden verlangd. Hij pleitte ervoor deze vormen van onderzoek in de Monumentenwet te verankeren. Westerhuis achtte dat te beperkt omdat niet beschermde objecten daarbuiten vallen. Borger wees naar aanleiding van vragen uit de zaal op het probleem hoe men de kennis moet overdragen op de beslissers, zoals ontwerpers en bestuurders? Het p.i. moet in ieder geval ernaar streven de kennis, die men in huis heeft, op een zodanige manier te presenteren dat die kennis de beslissers bereikt en betrekken bij hun besluitvorming. Hoe men dat moet doen, moet iedere organisatie voor zichzelf nagaan. Prof. Borger sloot deze studiedag af met de volgende constatering:

1. als een eigenaar geen medewerking verleent, is de kans groot dat het monument verloren gaat;
2. draagvlak is essentieel;
3. het doen van onderzoek en het verwerven van kennis is noodzakelijk; kennis moet overgedragen worden; de Erfgoedhuizen kunnen hierbij een belangrijke rol te spelen;
4. in de cultuurbehoudssector bestaat op het punt van het mobiliseren van 'het grote publiek' een achterstand vergeleken bij de natuurbescherming;
5. de kosten van onderzoek mogen geen sluitpost zijn;
6. het instrument van de CHER moet door de overheden actief gehanteerd worden;
7. het belang van cultuurgeschiedenis wordt verwaarloosd; met name in het onderwijs zou daarvoor een veel grotere plaats moeten worden ingeruimd;
8. het particuliere initiatief moet zo krachtig mogelijk samenwerken.

En dat moet allemaal, zo besloot de heer Borger, omdat de kwalitatieve inrichting van ons land in het geding is. Het verleden verdient het zo goed en verantwoord mogelijk in de toekomst te worden ingebed. Hij dankte zowel de inleiders als de deelnemers aan de discussie voor hun bijdragen en inbreng. Een geanimeerde borrel sloot deze door alle aanwezigen als zeer stimulerend en inspirerend ervaren studiedag af.

GWvH

Nieuwe ronde, nieuwe kansen

Vorig jaar heb ik enige opmerkingen gemaakt voor de ontluikende samenwerking tussen verschillende cultuurhistorische disciplines, verenigd in het Platform Mariaplaats. Als algemene, generalistische vereniging op het gebied van het cultureel erfgoed wil de KNOB de samenwerking met en tussen gespecialiseerde verenigingen en stichtingen krachtig bevorderen. Afgelopen jaar heeft deze samenwerking in het Platform Mariaplaats verder vorm gekregen. Het meest zichtbaar via de gemeenschappelijke studiedag op 13 december j.l. in Leiden over de betekenis en rol van het wetenschappelijk onderzoek voor de monumentenzorg, zie het verslag hieraan voorafgaand. De studiedag kende een zeer grote opkomst en was buitengewoon informatief en zeer inspirerend voor verdere samenwerking in de toekomst. De samenwerking binnen het Platform Mariaplaats heeft inmiddels ook geleid tot een gemeenschappelijke website en dit themanummer van ons *Bulletin KNOB* over deze studiedag in Leiden.

Vorig jaar november was het voor de tweede keer dat recent afgestudeerden in KNOB-verband hun afstudeerproject op het gebied van de materiele cultuurhistorie konden toelichten. Pim Brinkman, lector aan de Hogeschool Utrecht, was daarbij onze gastheer. Het was voor het eerst dat het HBO-onderwijs nadrukkelijk bij een KNOB-activiteit werd betrokken. Naast universiteiten dragen ook hogescholen kennis over en werken mee aan het ontwikkelen van een breed draagvlak voor cultuurhistorie. De banden met het hoger onderwijs wil de KNOB nauwer aanhalen. Ook om die reden zijn we graag te gast bij de Universiteit van Amsterdam.

Tijdens de verkiezingscampagnes in de laatste weken voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer, is door verschillende partijen aandacht gevraagd voor meer investeren in kennis en onderzoek. Algemeen wordt wel onderschreven dat Nederland in vergelijking met andere Europese landen hierin te weinig investeert. Herwaardering van het belang van kennis en onderzoek voor onze samenleving kan

ook nieuwe impulsen geven aan de studie van de materiele cultuurgeschiedenis. En daarmee de positie van de materiele cultuurgeschiedenis in de samenleving versterken. Er is gelukkig ook regelmatig positief nieuws. Zo werd gisteren bekend dat het College van Bestuur van de Universiteit Leiden instemt met een leerstoel tuingeschiedenis van de Clusius Stichting. Veel geld is er niet voor deze 'kleine partime-baan', zoals de krant schreef, maar de leerstoel komt er tenminste.

Het NCM heeft de gewoonte, zoals veel andere koepel- en belangenorganisaties, om zich na de Tweede Kamerverkiezing te wenden tot de kabinetsinformatie. Hierbij neemt de NCM de algemene ervaringsregel in acht, dat een brief van meer dan één pagina zeker niet gelezen wordt. Het A-viertje dat de NCM vorig jaar juni naar de kabinetsinformatie zond, heeft nog niets aan actualiteitswaarde ingeboet. Het spitst zich toe op de financiële middelen die nog nodig zijn om de achterstand bij het restaureren van monumenten in te lopen, zoals aangegeven in het Strategisch Plan Monumentenzorg uit 1994. Mede dankzij dit plan is er de afgelopen jaren veel geld voor monumentenzorg beschikbaar gekomen. Het beleid verschuift terecht steeds meer van restauratie naar onderhoud. Maar het is nog steeds noodzakelijk te benadrukken dat er achterstanden in restauraties zijn en dat de subsidiepercentages voor non-profitinstellingen, zoals stichtingen die kerken restaureren, veel en veel te laag zijn. Ongetwijfeld zal de komende kabinetsformatie voor een belangrijk deel in het teken staan van het willen beperken van de overheidsuitgaven en het korten op subsidies. Daarom is het relevant om stil te staan bij de legitimatie van het subsidiëren van het cultureel erfgoed door de rijksoverheid. Waarom subsidieert de overheid bijvoorbeeld de restauratie van monumenten?

Onder andere deze vraag komt aan de orde in het vorig jaar verschenen boek *'Sanering van de subsidiering; Overheidsbemoeienis met monumentenzorg, film en toneel vanaf de jaren zestig'*. Het betreft een door Hans van Dulken geschreven studie van de Boekmansstichting. Van Dulken laat zien dat de rijksoverheid al sinds 1874 de zorg voor monumenten tot haar taken rekent en subsidies voor restauraties verleent, zij het in bescheiden omvang. Honderd jaar later, in 1974, brengt de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg de *'Nota over de financiële van de monumentenzorg'* uit. De Rijkscommissie wijst onder meer op de grote economische betekenis van restauraties voor de werkgelegenheid. Subsidies voor de monumentenzorg hebben een hoge *multiplier*. Daarnaast renderen subsidies voor de monumentenzorg ook op terreinen als toerisme en milieubeheer. Monumentensubsidies hebben volgens het rapport ook een onvoldoende onderkend sociaal aspect. Een goede zorg voor oude stads- en dorpskernen levert - ik citeer - "een stukje geestelijke volksgezondheid op".

Het economisch belang van monumentensubsidies komt in veel rapporten nadien terug. "Subsidiëren is investeren". De discussie gaat niet zozeer over de vraag of monumentenzorg moet worden gesubsidieerd, maar over de vraag volgens welke regelingen dat moet en in welke mate. Door meer financiering en minder subsidiering kan met hetzelfde budget meer gerepareerd worden, vooral dankzij het Nationaal Restauratie Fonds.

Aan het eind van de jaren negentig - in 1998 - verscheen het rapport *'Monumenten in de steigers'* - komt weer naar voren dat investeren in de monumentenzorg een positieve impuls geeft aan de kwaliteit van het leefmilieu, het toerisme en de ruimtelijke ordening, waaronder de 'culturele planologie'. In de *'Nota Belvedere'* wordt dat laatste in 1999 bestuurlijk vertaald. De studiedag van vandaag over "Het landschap als cultureel erfgoed" zou zonder die nota wellicht nooit en zeker anders gehouden zijn..

Economische argumenten blijken, zeker bij monumentenzorg, het meest effectief om gelden los te krijgen. Uit de studie van Hans van Dulken blijkt dat monumentenzorg en film bij de voortschrijdende 'economisering en fiscalisering' van het landelijk beleid veel baat hebben gehad. Maar bij toneel blijkt dat geenszins het geval te zijn; dat is economisch en fiscaal niet zo interessant..

De objecten van zorg van de verschillende cultuurhistorische disciplines, zoals verenigd in het Platform Mariaplaats, zijn dat ook niet of nauwelijks. Onderzoek op het gebied van cultureel erfgoed is dat evenmin, tenzij de kosten kunnen worden meegenomen in een groot bouwkundig werk.

De financiële krapte van het nieuwe kabinet is een prikkel om opnieuw te doordenken wat rechtvaardigt dat er geldstromen naar cultureel erfgoed en naar het onderzoek daarvan gaan. Het maatschappelijk belang van het cultureel erfgoed zou weer meer op de voorgrond moeten staan. Met name niet op geld waardeerbare en niet goed meetbare factoren moeten daarbij in ogenschouw worden genomen. Het Platform Mariaplaats leent zich bij uitstek voor het verder uitdiepen van de argumenten, die subsidiering van cultureel erfgoed en het onderzoek daarnaar legitimeren. De nieuwe kabinetsperiode kan bedreigingen met zich meebrengen, maar ook nieuwe kansen. Voor elke wisseling van de macht geldt immers: nieuwe ronden, nieuwe kansen, ook voor het cultureel erfgoed.

Bij 'cultureel erfgoed' denken we vaak nog aan voorwerpen, schilderijen of monumenten. Vandaag zullen we ervan doordrongen kunnen raken dat ook het landschap cultureel erfgoed kan zijn. Graag geef ik het woord aan prof. Borger voor zijn inleiding over "Oude en nieuwe aandacht voor het Nederlandse landschap".

C. J. D. Waal, voorzitter van de KNOB

Ter herinnering aan prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer

Op 22 augustus 2002 overleed op 91 jarige leeftijd te Warnsveld prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer, oud-voorzitter van de KNOB en oud-redacteur van het *Bulletin*. Het is hier niet de plaats in extenso stil te staan bij zijn vele en grote verdiensten als eerst directeur en waarnemend hoofd-directeur van het Rijksmuseum en later hoogleraar in de geschiedenis van de kunstnijverheid aan de Universiteit Leiden. Wel is het hier de plaats in herinnering te roepen wat hij voor de KNOB heeft betekend.

Theodoor Herman Lunsingh Scheurleer werd op 22 juli 1911 in Den Haag geboren als zoon van dr. C.W. Lunsingh Scheurleer, buitengewoon hoogleraar in de archeologie te Leiden, en als kleinzoon van de Haagse bankier en een van de grondleggers van het Haagse Gemeentemuseum, dr. D.F. Scheurleer. Al vroeg ontwikkelde hij een bijzondere belangstelling voor de oudheidkunde en de kunstnijverheid en dus zien wij hem direct na de oorlog actief worden in de gelederen van de (toen nog niet Koninklijke) Oudheidkundige Bond. De eerste vruchten van zijn onderzoeksactiviteiten treffen wij aan in de jaargang 1946 van het *Oudheidkundig Jaarboek*, waarin hij zijn licht liet schijnen over 'Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn betekenis voor het Rijksmuseum'. Kort daarop trad Scheurleer, toen al werkzaam bij het Rijksmuseum, toe tot de redactie van het *Bulletin*, waaraan hij, laatstelijk als voorzitter, verbonden bleef tot 1967. Regelmatig publiceerde hij in het *Bulletin*, daarbij blijk gevend van zijn grote kunsthistorische kennis. Te noemen vallen 'De oudste penningkasten van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage', geschreven in samenwerking met mevrouw A.N. Zadoks-Josephus Jitta, 'Dichtung und Wahrheit rond het zgn. Huis van Maarten van Rossem te Zaltbommel' en 'Het huis De

Voorst in zijn gloriëtijd'. In 1954 trad Scheurleer toe tot het bestuur van de Bond, die hij van 1955 tot 1958 als voorzitter leidde. In die tijd vroeg het voorbereiden van de reactie van de KNOB op de in 1955 bij het Parlement ingediende ontwerp-Monumentenwet zijn aandacht. Na een korte onderbreking nam hij van 1961 tot 1969 wederom zitting in het KNOB-bestuur, waarbinnen hij in 1966 het voorzitterschap waarnam.

Inmiddels had Scheurleer zijn eervolle en vruchtbare loopbaan bij het Rijksmuseum afgesloten - ik herinner hier slechts aan zijn grote aandeel aan de in 1955 gehouden tentoonstelling 'De triomf van het Manierisme' - en was hij in 1964 aan de Universiteit Leiden aangesteld als hoogleraar in de geschiedenis van de kunstnijverheid, een functie, die hij tot 1981 zou blijven vervullen.

Als lid van de destijds bestaande Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, waarvan hij van 1968 tot 1978 deel uitmaakte, was hij nauw betrokken bij zowel de uitvoering van de Monumentenwet 1961 als de toen spelende belangrijke restauraties van het Huis ten Bosch, het Paleis op de Dam, Slot Zeist, Paleis Het Loo en het Paleis Noordeinde. Zijn kennis en eruditie zijn daarbij van onschatbare waarde gebleken. Tenslotte worden nog twee grote projecten gememoreerd, die zonder zijn actieve en stimulerende bijdrage en inbreng, waarschijnlijk niet tot zo'n goed einde hadden kunnen worden gebracht, te weten de bewerking van de *Inventaris van de inboedels in de verblijven van de Oranjes 1567-1795* in samenwerking met mevrouw S.W.A. Drossaers, in drie delen gepubliceerd in de *Rijksgeschiedkundige Publicaties* nrs. 147-149 (1974-1976), en *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (1986-1992) in samenwerking met in het bijzonder zijn leerlinge en opvolger, mevrouw prof. dr. C.W. Fock.

De oudheidkundige en kunsthistorische wereld in het algemeen en de KNOB in het bijzonder denken met grote erkentelijkheid terug aan deze zeer deskundige en inspirerende voorvechter van oudheidkundige waarden. Aan het behoud daarvan heeft prof. Scheurleer een zeer belangrijke bijdrage geleverd.

GWvH

SUMMARIES

The function of research, or the road to conservation of our monuments

Annemieke Kylstra-Wielinga

In the Netherlands a lot of matters are made subordinate to economic interests and the urge for economic progress is imperative. Culture must be economised. In addition, the large number of infrastructural measures, taken by the authorities in order to clear the way for passenger travel and goods transport, pose a threat to this part of our cultural heritage. This fate does not only affect the visible monuments. Things are even worse for non-visible monuments, such as castle grounds, frequently without protected status, as well as for the non-protected direct surroundings of a protected country estate or castle. The research of SKLN, NKS and the Stichting Limburgse Kastelen (Foundation for castles in the Province of Limburg) into the lost and still existing castles and country estates in this Province is intended to show why it is worthwhile to make an effort for their conservation. We want to be more explicit and active in our intentions. If we fail to do so, we may have to tell our children and grandchildren stories about castles and country estates as phenomena from bygone times, like fairytales, and all that may be left of these splendid buildings will be romantic fantasies about them.

The cement-rustic bridge of De Haar Castle, a missed opportunity Wim Meulenkamp, Eric Blok and Theo Wit

No doubt the intention was good. However, the result turned out much less favourably. In the year 1996 the cement-rustic bridge at Bocht dijk in the park of De Haar Castle was restored. It had the appearance of a bridge made of tree-trunks, a frequently used technique in the nineteenth century and the beginning of the twentieth century. It looked as if a lorry had bumped into it a very long time ago, and had damaged the right-hand side. However, the iron in the cement may have started to 'work', a frequently occurring problem.

The 'restoration' was very rigorous indeed. The bridge itself ended up in a large container, while a building firm was constructing a new bridge in a similar style. An utterly wrong approach, making the bridge completely useless as a bearer of information on a historical building technique. In principle, it also made identification of the workshop that had built this bridge impossible.

The starting point of the 'restoration' was the general appearance of the bridge, but evidently the builders were not acquainted with the subtleties of cement-rustic, a nineteenth-century style that had not been documented in detail yet. For the crux is the representation of the 'tree-bark' grains, which is the signature of every cement-rustic builder, called 'rocailleur' in France and Wallonia and 'rotseerder' in Flanders. The plasterer who gave the new bridge its present appearance, though an expert in his trade, could not have known this. But the commissioner should have, or should at least have given instructions for expert research. This was omitted, and that is why the cement-rustic bridge as a historical object was lost to us. It subsequently appeared that the bridge was a product of the firm F.J. Moerkoert from De Bilt. And a long story is attached to this.

The Blockhouse in Harlingen, Weeshuisstraat 1/3

J.A. van der Hoeve

On the occasion of the demolition plans for the boarding school of the Noordzeecollege a building-historical research took place in two phases. It was established that the oldest part of the complex was built in 1500, probably as a warehouse building on the blockhouse. The blockhouse was a rectangular fortress measuring approximately 115 x 145 metres with revetted earth ramparts and two round bastions. The bastion on the south-east side was a later addition. Within the fortress there were various buildings around a parade ground. In the Eighty Years' War the blockhouse was dismantled, after which around 1600 the former warehouse building was redesignated as town orphanage. In 1958 the building obtained its present function as boarding school. In the course of time a lot of refurbishments took place, so that at present the building has a primarily 19th and 20th-century appearance.

On the basis of the research results an evaluation was drawn up, in which e.g. the special historical values of the building as part of the blockhouse were pointed out, the significance of the orphanage for the town of Harlingen and the building-historical values of the walls and the single oak joisting (from 1500). After careful consideration it was decided to maintain the building and convert it into apartments.

Unknown heritage in the outlying areas and the suburbs

Dirk J. de Vries

As elsewhere in the Netherlands, along the old country roads and

waterways at the city entrances Zwolle and Utrecht know suburbs that date back to the Middle Ages. Little is known about the nature of the buildings and - unlike the city centres - hardly any building-historical research is being done on this subject. In Utrecht and Amsterdam we found older agricultural buildings in 19th-century urban-development districts. These outlying districts prove to be older and as regards buildings more varied in age than they would seem at first sight. The examples also show that it is risky to say that by now we know what older or younger buildings are to be found in our municipalities.

A lot of 20th-century suburbs were built on sites raised with sand, thus eliminating the existing, underlying parcelisation, watercourses, roads, trees and cultural-historical elements. The systematic urban-design plan of that time, often presented as ideal, is meanwhile experienced as totalitarian, monotonous as regards design, function and historical diversity. With the recent building of the Utrecht Vinex location Leidse Rijn cultural-historical values were maintained, although the countryside lost its agricultural character. Nevertheless this project presents a major turning point in favour of the 'historical factor' and diversity. Thrift, anticipating useful elements also characterises the urban extensions of the late Middle Ages through the 19th century. Differentiation in age makes these older and younger districts attractive; there is still something to be discovered and not everything is the same. Analogous to the city centres 'harrowing cases' and 'missed opportunities' may occur in these outlying districts now and in the future: unknown heritage should be taken into account there. All this depends greatly on the attitude of those involved, including the authorities. Building-historical research can at any rate help to recognise and map the possibly existing values in time.

Historical wallpapers: the writing on the wall

Flora van Regteren Altena

The aim of the Foundation for Historical Wallpapers and Wall decorations in the Netherlands SHBW is to give greater publicity to the beauty and value of historical wallpapers, to increase knowledge in this field and thus to stimulate conservation. The SHBW manages and opens up a large collection of used wallpapers, which was built up over many years. In a general sense the SHBW is asking attention for historical wallpapers, which are still regularly found in old houses, but are also delicate and may easily disappear during renovations and refurbishments. With an exhibition in Hilversum and the book *Achter het behang. Vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis* a solid foundation was laid for further research and activities. Knowledge is gathered and spread in various ways, e.g. by a newsletter published twice a year, by organising excursions to houses all through the Netherlands, and by providing specific information, expertise and advice.

You never know, half the work may have been done already. Will the Utrecht Documentation system become a national knowledge institute?

Jean Penders

Half the time available for a research is often spent on trying to figure out what later on appears to have been known for a long time. The Utrecht Documentation System (UDS) was set up as an very special extra access to the information that is scattered in many places. Although the set-up is intended for the entire Netherlands, the system contains a lot of information on the city of Utrecht in particular.

An example. At the end of the 19th century Lange Viestraat in Utrecht was widened on the north side and in the thirties of the 20th century on the south side; this causes problems during historical research. According to the recent catalogue of the Centraal Museum the stone tablet "In den roeyen os, 1639" comes from Lange Viestraat 4. Building-historical research in this building will not provide the context. The tablet comes from a building that was demolished in 1906, situated 25 metres east of no. 4, exactly in the place of the present road surface. Sorting out all the addresses on both sides of the street, before and after the demolition, took half a year. But all the old construction drawings are in the right place now and it was worth the trouble.

For over 20 years the motivation of the group of volunteers working at the UDS has been to promote respectful dealing with the cultural heritage, based on an understanding of the history of the built environment. The documentation system is a means thereto. Initially, it was organised as a paper encyclopaedia for Utrecht. The series of folders now takes up 20 metres' space and is situated in Utrecht. As in the meantime important information is available for the entire Netherlands, a start has now been made on the internet via the website www.documentie.org.

The purpose of the site is to provide or show the way to answers, in words and pictures, to questions related to the conservation of monuments in the widest sense of the word. Both laymen and experts belong to the target group. It concerns the whole range, from arousing interest to promoting scientific research. The site offers reading lists, often also texts and illustrations. Even those who cannot quite figure out what exactly they want to ask, will be assisted as much as possible, e.g. by plans you can click and the catchword 'zoekplaat' (picture puzzle). A lot of attention is devoted to links to other sites, from which the information searched for can be shown directly. Thus the way is shown to information of both co-ordinating organisations and local initiatives. The ideal is not one central site for culture, but a network of private and public initiatives freely communicating with each other.

AUTEURS

Drs. J.M.M. Kylstra-Wielinga studeerde Geschiedenis aan de RU Utrecht, specialisatie middeleeuwen en kastelenkunde. Thans is zij directeur van de Nederlandse Kastelen Stichting.

Drs. Wim Meulenkamp is onder meer specialist op het gebied van Follies en tuingebouwen, en heeft hierover veelvuldig gepubliceerd. Hij is wetenschappelijk medewerker bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland. Zijn nieuwste publicatie is *Over de Horizon: verwilderde roman* (2002)

Ir. Eric M.J. Blok is als tuinhistoricus en landschapsarchitect verbonden aan SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen te Wageningen. Dit bureau richt zich zowel op onderzoek naar de tuinarchitectuur in het verleden, als op restauratie, renovatie en beheer van waardevolle tuinen en parken. Blok is speciaal geïnteresseerd in de tuinarchitectuur van de eerste helft van de 20ste eeuw, waarover hij ook diverse malen publiceerde.

Theo Wit studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam en restauratiekunde aan de TU-Delft. Adviseur onderzoek en begeleiding van restauraties.

Ir. J.A. van der Hoeve is afgestudeerd aan de afdeling der bouwkunde van de TH-Delft (nu: TU-Delft) in de richting "architectuur en restauratie". Hij is sedert 1992 werkzaam in het Bureau voor bouwhistorisch onderzoek, J.A. van der Hoeve, dat gespecialiseerd is in bouwhistorisch onderzoek en waardestelling, planbeoordeling en adviezen ten aanzien van restauratie.

Prof.dr. D.J. de Vries studeerde MTS werktuigbouw en HTS bouwkunde in Zwolle, daarna architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en is nu coördinator bouwhistorisch onderzoek bij de afdeling CWO van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist. Sinds 2000 is hij tevens bijzonder hoogleraar bouwhistorie aan de Universiteit Leiden (Kunstgeschiedenis).

Drs. Flora van Regteren Altena studeerde op adellijke Deense landhuizen af bij de Universiteit Utrecht (kunstgeschiedenis). Heeft daarna gewerkt bij Oud Amelisweerd en het Bureau Herkomst, was bestuurslid en voorzitter van de Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland. Zij werkt nu bij Unesco Werelderfgoedcentrum, afdeling Afrika in Parijs.

Drs. Jean Penders is coördinator en initiator van het Utrechts Documentatiesysteem. Hij is één van de auteurs van *Utrecht, de Huizen binnen de Singels*, een deel in de reeks *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en kunst* (1989). Tevens is hij sinds 1988 werkzaam als bouwhistoricus en monumenten-adviseur bij Het Gelders Genootschap te Arnhem.

Per 31 december 2001 werd de 100e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-ROM uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

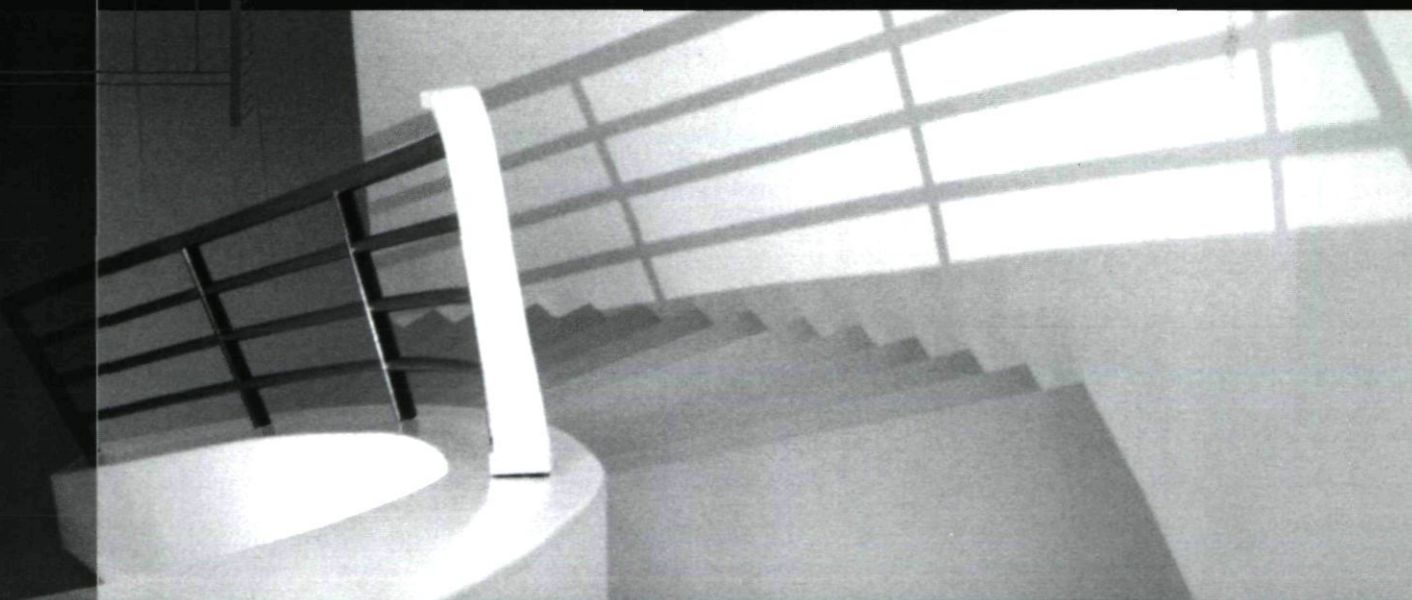
De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (030) 232 17 56 of fax (030) 231 29 51 en via e-mail: knob@wxs.nl.

architectenbureau

Vroom

betrouwbaar

Architectenbureau Vroom is vanaf 1989 werkzaam in restauratie en renovatie. Zij doen dit met veel plezier en willen dit nog jaren volhouden. Behoud gaat voor vernieuwing.

Vijzelgracht 6 sous | 1017 HR Amsterdam | T 020 620 8132 | www.vroomarch.nl

